

OSMAN NURİ PAŞA'NIN 17 TEMMUZ 1885 TARİHLİ HİCAZ RAPORU¹

Selçuk Akşin Somel *

a - Giriş

II.Abdülhamid dönemi Osmanlı vilayetlerinin siyasal ve sosyo-ekonomik durumunu rapor eden mahrem nitelikli ve Yıldız Sarayı'na yazılmış oldukça geniş bir layiha literatürü bulunmaktadır. Başbakanlık Arşivi'nin özellikle Yıldız Esas Evrak ve Yıldız Mütenevvi Maruzat tasniflerinde bulunan bu layihalar 1880-1908 devresi Osmanlı taşrasında Osmanlı Devletini ve mülki idaresini tehdit eden olguları açık bir dille nakletmektedirler. Umumi müfettişlik göreviyle Balkanlara veya Anadoluya gönderilen Şakir Paşa ve Derviş İbrahim Paşa gibi Abdülhamid'in yeteneklerine güvendiği Paşaların yazdıkları kapsamlı raporlar 19.yüzyıl sonları Osmanlı taşrası hakkında bizi aydınlatmaktadır. Müşir Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 tarihli Hicaz raporu da bu kapsam içinde değerlendirilmelidir.

Kasım 1881'de Hicaz kumandanlığı'na ve vali vekilliğine, Haziran 1882'de Hicaz kumandanlığına ilaveten bu vilayetin valiliğine atanmış² ve 1886'da Halep valiliğine naklolunan Müşir Osman Nuri Paşa'nın³ Hicaz ve Yemen vilayetlerinde yaşayan bedeviler ve kabilelerin idaresi ile yerel şeyhler ve şerifler hakkında yönetsel ve siyasal düşünceler belirten ve belirli reform tedbirleri öneren rapor niteliğinde müsveddeler hazırlamış olduğunu anlıyoruz. Ancak kendisi bu müsveddeleri son biçimine sokmaya fırsat bulamadan vefat etmiş olduğundan oğlu Said Bey bu müsveddeleri 1898'de rapor biçimine sokarak Yıldız Sarayı'na sunmuştur. Bu müsveddelerden Hicaz'a ilişkin olanı 5 Temmuz 1301 [17 Temmuz 1885], Yemen'e dair olanı ise 7 Teşrinievvel 1306 [19 Ekim 1890] tarihlidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrak 14/257/126/8'de bulunan bu temize çekilmiş müsveddelerin Yemen'e ait kısmı beş, Hicaz'a ait olan bölümü ise onbeş varaktan oluşuyor. Bu makalenin amacı sözü geçen

¹ Bu rapordan beni haberdar etmesi nedeniyle Prof.Dr.Selim Deringil'e teşekkürü borç bilirim.

* Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*. (2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985), s.35-37, 75.

³ Hacı, Topal Osman Nuri Paşa 1840 (İstanbul) - 1898 (İstanbul) arasında yaşamıştır. II.Abdülhamid döneminde sarayın adamı olmakla tanınmış müşirlerdendi. Hicaz kumandanı olduğunda ferik (tümgeneral) rütbesinde idi. Padişahın kendisine güveni sonucunda üç sene içinde, 1884'te feriklikten müşirliğe yükseldi. Sert kişiliğiyle tanınan Osman Nuri Paşa, kendisiyle iktidar yarışına giren Mekke Emiri Abdülmuttalib'in azledilmesini başarmış ve tek başına Hicaz'da güç sahibi olmuştu. 1886'da Halep valiliğine, 1887'de Yemen valiliğine ve 7.Ordu Müşirliğine atanmış, 1890'da Suriye valisi olmuş ve bunu ikinci defa Hicaz, Halep ve Suriye valilikleri izlemiştir. İ.H.Uzunçarşılı, Osman Nuri Paşa'nın tam da Midhat Paşa ve Yıldız hükümlülerinin Taif'de buldukları sırada Hicaz'a atanmasını kendisinin herhangi bir büyük Bab-ı Ali bürokrati ile ilişkisinin bulunmamasına ve padişahın güveni kazanmış olmasına bağlamaktadır. Yaşamı için bkz.Uzunçarşılı, *Midhat Paşa*., s.144-145; İbrahim Alâeddin Gövsa: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946), s.297.

vesikanın sadece Hicaz'a ait olan kısmını ele alarak, 19.yüzyılın sonlarında Hicaz vilayeti'nin Osmanlı yönetim sistemi içindeki yerini bu rapor ışığında değerlendirerek tartışmak, sonra raporun mealini ve aslını vermek olacaktır.

1517'de Osmanlı egemenliğine geçen Hicaz bölgesi yönetsel olarak Haram-ı Nebevi (Mekke, Medine) ve Habeş (Cidde, Savakin, Masavva) eyaletinin Arabistan kısmından oluşmaktaydı. 1867'de Habeş eyaletinin lağvedilmesinden sonra Cidde bölgesi ile Mekke Şerifliği birbirine bağlanmış ve Cidde vilayeti ihdas edilmişti. 1882'de ise, yani Osman Nuri Paşa'nın valiliği ile birlikte Hicaz vilayeti teşkil edilmiştir.⁴ Ancak Hicaz, diğer Osmanlı eyalet ve vilayetlerine göre oldukça farklı bir siyasal yapı arz etmekteydi. Tanzimat öncesinde Hicaz bölgesi, doğrudan Osmanlı idaresine bağlı Cidde dışında, tamamıyla özerk idi ve Mekke Şerifi'nin yönetimi altında bulunmaktaydı. Vahabilere karşı Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın birliklerinin bölgeyi 1812-13'de işgal etmelerinden sonra başlayan yönetsel ıslahatlarla Hicaz merkezi idare altına alınmaya çalışılmış ve 1840'da doğrudan Osmanlı idaresine girdikten sonra da bu süreç devam etmiştir. Böylelikle Hicaz yönetiminde, Osmanlı idaresi ve Mekke Şerifliği gibi unsurlardan oluşan iki başlı bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır.⁵ Bab-ı Ali Mekke Şerifi'nin yetkilerini kısıtlamaya çalışırken Şerif konumunu muhafaza etmeye çalışıyordu. Ancak İstanbul'un Mekke Şerifi'ni bütünüyle devre dışı bırakması da olanaksızdı, çünkü Hicaz bölgesindeki başıboş bedevi kabileleri sadece Mekke Şerifi'ni otorite olarak tanımaktaydılar. Şeriflik kurumunun ilgası durumunda hac yolları hiç bir surette güvenlik altına alınamayacak, bu ise Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki hilafet iddiasına önemli bir darbe anlamına gelecekti. Bu nedenledir ki Şeriflik kurumu Arap vilayetleri arasında bütün Tanzimat modernleşmesine direnip varlığını sürdürebilen mevcut tek yönetim biçimi olarak kalmıştır.⁶

Hicaz'da 1877-1880 arasında süren iç huzursuzluklar ve Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi dolayısıyla genel olarak imparatorluk dahilinde düştüğü siyasal zaaf durumu Hicaz bölgesinde Osmanlı varlığını sarsıntılı hale getirmişti.⁷ Şerif Hüseyin bin Muhammed Avn'ın suikaste uğraması sonucu 1880'de Şerif Abdülmuttalib İstanbul tarafından atanmış, ne var ki bu Şerifin Hicaz'a tek başına egemen olma çabaları ve yerel ayandan gelen şikayetler üzerine II.Abdülhamid, Hicaz'da devlet otoritesinin sağlama alınması ve ayrıca Taif kalesinde hapis yaşayan Midhat Paşa ve arkadaşlarının daha güvenli bir gözetim altında bulunmaları amacıyla güven duyduğu Osman Nuri Paşa'yı 1881'de Hicaz

⁴ Andreas Birken : *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. TAVO B 13, Wiesbaden 1976, s.252, 254 ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*. 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s.27 n.2.

⁵ Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and the sharifs of Mecca (1880-1900)", *Asian and African Studies* (Kudüs). 9(1973), s.1-2 ; Uzunçarşılı, *Mekke...*, s.118-130.

⁶ Abu-Manneh, a.g.m.

⁷ A.J.Wensinek-C.E.Bosworth : "Makkâ". *E12* : A.L.P.Burdett (yay.) : *Records of the Hijaz:1789-1925*, London, Archive Editions, 1996, cilt 3 (1875-1881), s.85-297.

kumandanı olarak bölgeye atamış, ve bu paşa 1882'de Hicaz valisi olmuştur. Başına buyruk hareket etme eğiliminde olan Şerif Abdülmuttalib'in azledilmesine muvaffak olan Osman Nuri Paşa, yerine atanan Şerif Avnürrefik ile özellikle 1885'ten başlayarak adalet ve hac güvenliği konularında anlaşmazlığa düşmüştür. Sert ve disiplinli bir yönetim kurmaya çalışan Osman Nuri Paşa'nın valiliğine alışamayan yerel ayan valiye karşı Şerifi desteklemeye başlamış ve oluşan tepkiler sonucu Şerifin nüfuzunu kısma girişimlerinde bulunan Osman Nuri Paşa 1886'da Hicaz'dan el çektilirip Halep valiliği'ne atanmıştır. Böylelikle II.Abdülhamid'in Mekke Şeriflerini zayıflatma politikası tam bir başarıya ulaşamamış, ancak bundan böyle Şerifler iktidarlarını Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecek tarzda kullanamaz olmuşlardır.⁸

Bu çerçevede Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 tarihli raporu bir anlam kazanmaktadır. Bu raporun müsveddeleri Osman Nuri Paşa'nın 1882-1886 dönemi Hicaz valiliği sırasında kaleme alınmış olup bir anlamda Hicaz vilayetini aşama aşama düzenli bir Osmanlı vilayeti haline sokma programını içermektedir. Burada temel yönetsel, yasal, eğitimsel ve ekonomik meseleler irdelenmekle birlikte dikkati çekecek biçimde, Mekke Şerifi'ne dair en ufak bir söz yoktur. Tipik bir okumuş asker-bürokrat olan Osman Nuri Paşa'nın bu raporunda Tanzimattan beri Osmanlı bürokrasisinde görülen ve taşra vilayetlerine yönelik belirli bir "asayişçi-nizamcı-medeniyetçi-terakkiyatçı misyon" anlayışı kendini sergilemektedir. Amaç, legal-rasyonel esaslara göre işleyen üniform ve merkeziyetçi bir yönetsel yapı oluşturmak olduğundan böyle bir yapıda Mekke Şerifinin yeri bulunmamaktadır.⁹

Raporun daha ilk başlarında Osman Nuri Paşa'nın Müslümanların birliği konusundaki vurgusunu, Hicaz ile Osmanlı padişahı arasındaki bağlantıların artması gereğini, bu bölgede padişahın büyüklüğünün bilinmesi ve bunun İslâm dünyası için bir hizmet olacağına altını çizdiğini görmekteyiz.¹⁰ Bu konunun ilk aşamada belirtilmesi önemlidir, çünkü Hicaz kutsal toprakları, bütün askeri ve iktisadi önemsizliğine karşın, Osmanlı Devleti'nin Sünni Müslümanlığın dünyadaki başlıca temsilcisi konumunu sürdürmesi ve "Hadim ül-Haremeyn üş-Şerifeyn" sıfatıyla padişahın halifelik vâsfına güç katması açısından en azından imparatorluk dahilindeki farklı Müslüman nüfus grupları üzerindeki hükümlerinin siyasal meşruiyet temellerinden biriydi.¹¹

⁸ Abu-Manneh, a.g.m., s.14-19 ; Wensinck-Bosworth, a.g.m., s.151.

⁹ Taşraya yönelik modernleşmeci bir idare anlayışı için bkz. İlber Ortaylı : "Midhat Paşa'nın vilayet yönetimindeki kadroları ve politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri (Edirne, 8-10 Mayıs 1984)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s.227-233.

¹⁰ 1.varak, 1.ve 2. bentler.

¹¹ Ufuk Gülsoy : *Hicaz Demiryolu*. Eren yayıncılık, İstanbul 1994, s.38,45 ; William Ochsenwald : *Religion, society and the state in Arabia: The Hijaz under Ottoman control, 1848-1908*. Columbus (Ohio), 1984. s.4 ; aynı yazar. "Ottoman Subsidies to the Hijaz, 1877-1886", *Int.J.Middle East Stud.*6 (1975), s.300.

Osman Nuri Paşa'ya göre bir devletin sürekliliği ve uygarlık alanındaki ilerlemesi, yönetim, yargı, eğitim, ekonomi, maliye ve ulaştırma gibi temel meselelerde gerçekleştirilecek temel yenilikler ve reformların gerçekleştirilmesine bağlıdır.¹² Bu meseleler arasında raporda en çok yer kaplayan birinci konu yönetim meselesi, ya da yönetsel ve siyasal taksimattır.

Yönetsel ve siyasal taksimattan maksat merkezi idarenin kontrol edemediği göçebe bedevilerin yerleşikliğe geçirilmesidir. Osman Nuri Paşa, göçebelik ve yerleşiklik kavram ikilisi için "bedeviyet ve medeniyet" terimlerini kullanmaktadır. Bedeviler yerleşikliğe geçmemeleri halinde bir taraftan ilkel adetlerini sürdürmeye devam edecekler, diğer yandan uygarlık nimetlerinden mahrum kalacak ve sefalet içinde olacaklardır. Bu ise asayiş problemleri yaratacaktır.¹³ Bu konunun önemi şuradaydı ki Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan İngiliz tahminlerine göre takriben bir milyonun altında bulunan toplam Hicaz nüfusunun yaklaşık altıda biri şehirlerde ve vahalarda yaşayan yerleşik halktan oluşmakta olup geriye kalan ezici nüfus çoğunluğu ise fakirliğin alt sınırında bulunan bedevilerden ibaretti.¹⁴ Hicaz dahilinde ulaşım bedevilerdeki saldırganlık ve soygunculuk dürtülerinden dolayı güvenlikten yoksun olup özellikle hac mevsiminde hac yollarının emniyeti Osmanlı Devleti açısından önem taşımaktaydı.¹⁵ Bedevilerin yerleşikliğe geçirilmesi konusu daha sonraları, 2. Meşrutiyet yıllarında yeniden tartışılmış, Zeki el-Hatib ve Abdülğani Seni (Yurtman) Mülkiye Mecmuası'nda bu konuda makaleler yayınlamışlardır.¹⁶

Hicaz'da asayişin sağlanması düzenli ordu birlikleriyle gerçekleştirilmekteydi. Ancak Hicaz'da halkın askere alınması uygulaması yoktu.¹⁷ Burada Osman Nuri Paşa sözü Hicaz, Yemen ve Trablusgarp gibi sıcak vilayetlerde görev yapan askerlerin tümünün imparatorluğun "ünsür-ı aslisi" olan Anadolu Türkü olması ve imparatorluk genelinde askeri birliklerin üçte ikisinin Anadolu Türklerinden müteşekkil oluşuna değinmekte ve bir devletin gücünün devamının, o devletin dayandığı asli unsurun sayısı ile doğru orantılı olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Paşa yukarıda sözü geçen sıcak vilayetlerde Türk unsurunun harcanmasının siyasal ve ekonomik sakıncalarına dokunmaktadır. İmparatorluk dahilindeki diğer Müslüman gruplarının asli unsurdan sayılmaları için zamanın henüz erken olduğunu düşünen Osman Nuri Paşa, etkin politikalar sonucunda Türk olmayan Müslümanlar arasında kavmiyet ve milliyet duyguları ortadan kalksa dahi bu unsurların asli unsur olan Türk ağaç gövdesinin sadece

12 2. varak 1. bent.

13 2. varak 2. bent.

14 David George Hogarth : The Hejaz before World War I. A handbook. 2. baskı, Cambridge-London 1978, s.16-17.

15 Gülsoy, a.g.e., s.42 ; Hogarth, a.g.e., s.17,47 ; Ochsenwald, Religion... s.8-9.

16 Zeki el-Hatib : "Tavtin-i Aşair" (Mülkiye, Mayıs 1326 No.16) ve Abdülğani Seni : "Temdin-i Aşair" (Mülkiye, Haziran 1326 No.17).

17 Hogarth, a.g.e., s.47 ; Ochsenwald, Religion..., s.8.

birer dalları olabileceğini belirtmektedir.¹⁸ Bu çerçevede Osman Nuri Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imparatorluk dahilindeki Türk olmayan Arap ve Arnavut Müslümanlar arasında ortaya çıkan ulusçuluk akımları ve 1880-81 devresinde bu akımların bastırılmasına telmihte bulunmaktadır.¹⁹ Raporun eğitimle bağlantılı diğer bir kısmında ise Osman Nuri Paşa, bir devletin şamil olduğu halkları kaynaştıran koşullardan birisinin dillerin birliği olduğunu ileri sürmekte ve Hicaz'daki okullarda Türkçe eğitimin maarifin temeli konumuna getirilmesi gereğinin altını çizmektedir.²⁰ Bu kısımlardan, Osman Nuri Paşa'nın bir Türk vatanseveri olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Esasen II.Abdülhamid'in güvendiği bir asker-bürokrat olan bu Paşa'nın Yıldız Sarayı'na arz edilmek üzere bu noktalara değinmesi ilginçtir. Diğer taraftan II.Abdülhamid dönemi taşra eğitim politikasında özellikle Rumeli ve Doğu Anadolu bölgelerinde açılan devlet okullarında Türkçe eğitime verilen önem de göz önünde bulundurulacak olursa²¹, her ne kadar bu devrede resmi düzeyde İslami bir söylem egemen olmuş ise bile zımnen imparatorluk dahilinde Türklüğü güçlendirmeye yönelik adımların atıldığı ortaya çıkmaktadır.

Osman Nuri Paşa, raporunun ikinci kısmında Hicaz ahalisine yönelik siyaset önerilerinde bulunurken, yönetsel ve siyasal taksimat meselesine bir önsöz niteliğindeki bölümde²², bir bölgede halkın adet ve gelenekleri gözönünde bulundurmadan yepyeni bir idare tarzının ancak şiddet ve baskı yoluyla empoze edilebileceğini, ne var ki bunun zararlı olacağına değinmiştir. Diğer taraftan ilginçtir ki Osman Nuri Paşa'nın 1886'da Hicaz valiliğinden alınmasının nedenlerinden biri bölgede halkın hiç alışmadığı katılıkta bir yönetim uygulaması ve bunun sonucu olarak şehirli kesimin tamamen Mekke Şerifi'ne yönelmesi olmuştur.²³

Şer'iyeye ve Nizamiye mahkemelerinin kurulması konusu birlikte ele alınırken özellikle Şeriatın daha ilkel özellikler arz eden Hicaz yerel örf ve adetler karşısındaki etkisizliği hususunu Osman Nuri Paşa trajik bir örnekle gösteriyor.²⁴ Gerekçe her ne kadar uygar kuralların Hicaz'da geçerliliğini

¹⁸ 3.varak 2.bent.

¹⁹ Bkz.Peter Bartl: *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhaengigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968 ; Shimon Shamir : "Midhat Pasha and the anti-Turkish agitation in Syria", *Middle Eastern Studies* (Londra) 10-2 (1974), s.115-141 ; Stavro Skendi : "Beginnings of Albanian Nationalist Trends in Culture and Education (1878-1912)", *Journal of Central European Affairs* 12 (1952/53), s.356-367 ; Fritz Steppat : "Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens 1877-78. Neues Licht auf die Entstehung des arabischen Nationalismus",

Zeitsch.der Deutsch.Morg.Gesell.Supplementa I, XVII. Deutscher Orientalistentag 21-27 Juli 1968, Teil 2, s.631-649.

²⁰ 12.varak 3.bent.

²¹ Akşin Somel.: *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches waehrend der Herrschaftsperiode Abdülhamids II (1876-1908)*. Verlag Haensel-Hohenhausen, Frankfurt 1995.

²²-9. varak 1.bent.

²³ Abu Manneh, a.g.m., s.14-16.

²⁴ 5.varak 2.bent.

sağlamak gibi ifade edilmekteyse de Mecelle çerçevesinde bulunan Sünni Şeriatını bölgede güçlendirmenin bir diğer maksadı her halde Osmanlı Devlet yönetiminin ve bir halife olarak padişah otoritesinin bölgedeki meşruiyetini sağlamlaştırmak idi.

Hicaz'daki mevcut eğitim kurumlarının eksikliğini ve yerel halka hitap etmemesine değinen Osman Nuri Paşa, bedevi şeyhlerinin ve Mekke ileri gelenlerinin çocuklarına yönelik hususi okullar açılmasını ve yerel idarecilerin bu okullardan mezun olanlardan seçilmesini savunmaktadır.²⁵ İlginçtir ki daha ileride, 1892'de İstanbul'da kurulacak olan Aşiret Mektebi benzer biçimde imparatorluğun aşiret yapısı hakim bölgelerinden kabile ilerigelen çocuklarına temel bir Osmanlı eğitimi verip mezunlarını geldikleri yörelere idareci olarak atamak ve böylelikle Osmanlı Devleti'nin hakimiyet kurmakta zorlandığı alanlarda "Osmanlılaşmış" kabile yöneticileri aracılığıyla nüfuz kazanmak amacını taşımaktaydı. II.Abdülhamid'in Aşiret Mektebi'nin kurulması öncesinde eski Hicaz valisi Osman Nuri Paşa'nın görüşlerinden yararlanarak bu okulun kurulmasına ilişkin kapsamlı bir rapor yazdırmış olduğunu biliyoruz.²⁶ Osman Nuri Paşa, Hicaz'daki görevi esnasında bir kültürel hizmet olarak 1884-85'te Mekke'de devlet matbaası kurdurmuştur. Gerçi bu tesiste esas olarak geleneksel İslami eserler basılmışsa da basım olgusunun Hicaz'a girişi ilk defa bu basımevi ile olmuştur.²⁷ Bu dönemde de ilk Hicaz Vilayeti Salmamesi yayınlanmıştır. Ancak, okullaşma alanında Osmanlı idaresi bölge halkına nüfuz edememiştir. Osmanlı eğitiminin Hicaz'daki başarısızlığı konusunda gösterilen nedenler olarak birincisi, ders dilinin Türkçe olması, ikincisi muallimlerin hep Türk oluşu, üçüncüsü Rüşdiye mektebi müfredatının "cesaret kırıcılığı", yani Türkçe, Farsça, coğrafya, tarih, fen bilimleri gibi derslerin varlığı, ve bedeviler açısından önemli bir neden olarak da çocukların Osmanlı devlet okuluna gitmesi durumunda çocukların askere celp edileceği korkusu belirtilmektedir.²⁸ Diğer yandan Hicaz şehir nüfusunun, özellikle de Mekke ve Medinelilerin koyu tutuculukları da eğitimin gelişmesine bir engel teşkil etmekteydi.²⁹

Eğitim konusuyla bağlantılı olarak, raporun yazarı Hicaz'da bir Maarif Müdürlüğü ve bir Maarif Meclisi'nin kurulması gereğinden söz etmektedir.³⁰ Esasen eğitimin vilayet, sancak ve kazalarda yaygınlaşmasını sağlamak, kurulan okullara yerel maddi kaynak bulmak ve eğitimi yerinden denet-lemek amacıyla

²⁵ 6.varak 3.ve 4.bentler, 7.varak 1.bent ; 11.varak 4.bent ve 12.varak 1.bent.

²⁶ Osman Nuri Ergin : *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Eser Matbaacılık, 1977, 3-4.cilt, s.1182 ; Eugene L. Rogan : "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II.s School For Tribes", *Int.J.Middle East Stud.*28(1996), s.86.

²⁷ Ç.Snouck Hurgronje : *Mekka in the latter part of the 19th century: Daily life, customs and learning*. Transl.by J.H.Monahan. London, Luzac & Co. 1931, s.165.

²⁸ Jamal Alami : "Education in the Hijaz under Turkish and Sharifian rule", *Islamic Quarterly* (Londra) 19, 1-2 (1975), s.43 ; Muhammad Abdarrahman aş-Şamih : *At-Talim fi Makka wa-l-Madina ahir al-ahd al-Umani*. Ar-Riyad, 1973, s.33-35.

²⁹ Hurgronje, a.g.e., s.58-59,95.

³⁰ 12.varak 3.bent.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde belirlenmiş olan bu yerel eğitim idare kurumları, gerçek anlamda ancak 1880 sonrasında Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Sözü geçen Maarif Müdürlüğü mensupları ile Maarif Meclisi aza ücretleri ve diğer masraflar için gerekli mali fonlar genel olarak yerel kaynaklardan ve 1884 sonrasında Maarif Hisse-i İanesi vergisiye karşılanabildiğinden, ciddi surette vergi toplanamayan Hicaz'da böyle bir eğitim kurumlaşması nın gerçekleştirilmesi 1908 öncesinde mümkün olamamıştır.³¹

Hicaz'ı diğer düzenli Osmanlı vilayetlerinden ayıran diğer bir husus imparatorluğun başlıca vilayetlerinde toplanan vergilerin burada tahsil edilememesiydi. Esasen aşiret ilişkilerinin toplum yaşamında önemli bir yer tuttuğu Yemen, Trablusgarp, Van, İşkodra ve Kosova gibi satıhta mülki idarenin etkisiz kaldığı vilayetlerin taşra bölgelerinde düzenli vergi toplamak bir sorun teşkil etmekteydi. Hicaz'da, bedevi nüfusun yarattığı olumsuzluğun üzerine ayrıca bölgenin geleneksel olarak kutsal bir mıntika add edilmesi nedeniyle Mekke, Medine ve Cidde gibi şehirlerden de vergi toplanamaması eklenmekteydi. Osman Nuri Paşa mali meselelere ilişkin olarak yabancı ülkelerden de örnek vererek, Osmanlı tebaası olan veya olmayan bütün mevcut nüfustan düzenli vergi almanın adaletin bir gereği olduğunu vurgular ve bu konuda somut politikalar önerir.³²

Paşa'yı rahatsız eden bir husus, sanat ve ticaret alanında Hicaz'ın yerli halkının ciddi bir varlık gösteremeyip bunlar yerine ekonomik girişimciliğin Cavalılar gibi Osmanlı tebaasından olmayan yabancı Müslümanların eline geçmiş olmasıydı. Ekonomik güce sahip Cavalılar yabancı olmaları nedeniyle vergi vermemekteydiler.³³ Rapor yazarının bu konuyu vurgulamasının muhtemel bir diğer nedeni de, açıkça belirtmese bile, Cavali ve Hintli Müslümanların zamanının Hollanda ve Britanya sömürge imparatorluklarının tebaası durumunda oluşları, ve Hicaz'da yerleşen bu unsurların Hollanda ve Britanya tarafından Osmanlı Devleti'ne diplomatik müdahale gerekçesi olarak kullanılabilme durumlarıydı. Bu çerçevede değinilmesi gereken bir husus, Osmanlı Hicaz'ında Mekke, Medine ve Cidde gibi şehirlerde yaşayan nüfusun kozmopolit karakteridir. Uzak ülkelerden gelmiş farklı Müslüman etnik unsurlar bu üç şehirde birarada yaşamaktaydı ve bu şehirlerdeki nüfusun Hicaz kırsal alanında yaşayan vaha sakinleriyle ve bedevilerle herhangi bir ortak yönleri bulunmuyordu.³⁴

³¹ Bkz. Somel, a.g.e.

³² 7., 12. ve 13. varaklar.

³³ Aynı yerler.

³⁴ Hogarth, a.g.e., s.17 ; Ochsenswald, *Religion...*, s.83-84 ; A.J.B.Wavell : *A Modern Pilgrim in Mecca and a Siege in Sanaa*. 2.baskı. London 1913, s.63.

Osman Nuri Paşa ulaşım ve iletişim meselelerini ele alırken³⁵ raporunda önermiş olduğu demiryolu sistemi daha ileriki yıllarda hiç olmazsa Medine'ye değin gerçekleştirilmiş olmasına karşın³⁶ Hicaz'da ulaşım sorunu Osmanlı yönetiminin sonlarına kadar çözümlenememişti. Osmanlı Devleti askeri ve yönetsel varlığını ancak başlıca yerleşim birimlerinde ve Hicaz demiryolu hattı boyunca gösterebilmekte, geriye kalan Hicaz'da ise Osmanlı varlığı itibarileşmekteydi. Bu durumda yolcu kervanlarına bedevi saldırıları sık sık olmaktadır. Örneğin Medine ile iskelesi olan Yenbu arası yol ancak askeri bir kolon eşliğinde kullanılabilir, Mekke ile Cidde arası yolda bile bedeviler kervanları kesiyorlardı.³⁷ Osman Nuri Paşa, aşiret toplum yapısı, asayiş ve ulaşım arasındaki ilişkinin farkında olarak raporunda sunduğu altı maddelik programın en son safhası olarak ulaşım meselelerine değinmiştir. Osmanlı yönetiminin çözümleyemediği aşiretlerin denetim altına alınması meselesi daha ileriki yıllarda Suudi idaresinin başına da problem olmuştur.³⁸

Osman Nuri Paşa, raporunun bir yerinde Hicaz'a dair daha kapsamlı bir rapor hazırlamakta olduğunu belirtmektedir.³⁹ Ancak bu raporun hazırlanıp hazırlanmadığını bilmiyoruz. Öte yandan Osman Nuri Paşa daha önceden, 1884'te "İstikbalde Ceziretü-l-Arab ve Hicaz ve Yemen İslahatı" başlığıyla Yıldız Sarayı'na ve Bab-ı Ali'ye başka bir rapor sunmuştur.⁴⁰

Yapılan bu genel değerlendirmeden sonra, rapor metnine geçebiliriz.

b - Raporun Meali

Metnin bütünü iki kısımdan oluşmaktadır. Sekizinci varaka kadar olan birinci kısımda Osman Nuri Paşa Hicaz'ın yönetsel, yargısal, kültürel, malî, ekonomik ve altyapı meselelerini ele almakta ve saptamalarda bulunmaktadır. Onbeşinci varaka kadar olan ikinci kısımda ise sözü geçen bu meselelerin çözülmesine ilişkin somut uygulama önerileri yer almaktadır.

Vesikanın birinci sayfasının başlığı olarak oğlu Said Bey "sabık Yemen ve Hicaz valisi ve umum kumandanı merhum Müşir Osman Nuri Paşa'nın Hicaz ve Yemen vilayetlerinde bedeviler ve kabilelerin yönetimi ile yerel şeyhler ve şerifler hakkında yönetsel ve siyasal düşünceleriyle alınması gereken ıslahat önlemlerine ilişkin kendisinin kaleme aldığı müsvedde parçalarından âcizlerinde bulunanların suretleridir" ibaresini yazmıştır. Bu ibarenin hemen altında "fi 5 Temmuz sene 1301 Taifde yazılmıştır" diyor. Bunu izleyen satırda ise tırnak işaretleri içinde "Hicaz" ibaresi görülüyor. Bunlardan sonra ise esas metin başlamaktadır.

³⁵ 8. ve 13-16. varaklar.

³⁶ Bu konuda bkz. William Ochsenwald : *The Hijaz Railroad*. University Press of Virginia, Charlottesville 1980, ve Gülsoy, a.g.e.

³⁷ Hogarth, a.g.e., s.47 ; Hans-Jürgen Kornrumpf : "Die osmanische Herrschaft auf der Arabischen Halbinsel im 19. Jahrhundert", *Saeculum* (Freiburg-Münih), 31-4 (1980), s.402-403.

³⁸ Bkz. Madawi al-Rasheed & Loulouwa al-Rasheed : "The Politics of Encapsulation: Saudi Policy towards Tribal and Religious Opposition", *Middle Eastern Studies* (Londra), 32-1 (1996), s.96-119.

³⁹ 14. varak 2. bendin sonu.

⁴⁰ Bkz. Gülsoy, a.g.e., s.33.

Birinci Kısım

Metnin girişinde Hicaz vilayetinin Müslümanlar açısından siyasal ve dinsel önemi vurgulanmaktadır. Mescid ül-Haram'ın Müslümanların birlik nedeni olduğunun altı çizilmekte, Medine'de bulunan Hz. Muhammed'in mezarının ise iman zenginliğinin kaynağı ve nur saçan ışık olduğu belirtilmekte, dünyanın dört bir tarafından gelen hacıların önemine ve Osmanlı padişahının Hicaz'da adaleti ve bayındırlığı sağlayıcı görevlerine değinilmektedir. Aynı sayfanın son paragrafında Hicaz'da eğitimin, bayındırlığın, adaletin ve uygarlığın sağlanmasının bu bölge ile Osmanlı padişahı arasındaki bağlantıyı arttırmaya bir vesile oluşturacağı, Hicaz'da padişahın ululuğunun anlaşılacağı ve bunun İslam dünyası için bir hizmet olacağı belirtilmektedir.⁴¹

İkinci varakın birinci bendinde Osman Nuri Paşa bir devletin devamlılığını ve uygarlık sahasındaki ilerlemesini altı koşula bağlamaktadır. Bunlardan birincisi, yönetsel ve siyasal bölümlemenin gerçekleştirilmesi; ikincisi, devlet binalarının inşa edilmesi; üçüncüsü, nizamiye mahkemelerinin kurulması; dördüncüsü, bilim ve eğitimin yaygınlaştırılması ve sanat ile sanayiın gelişme araçlarının sağlanması; beşincisi, bölgedeki gelirlerin düzenlenmesi; altıncısı, yollar ve geçitler inşa edilmesidir.

Yönetsel ve siyasal taksimat : Osman Nuri Paşa'ya göre birincisi, yani yönetsel ve siyasal taksimatın gerçekleştirilememesi durumunda o bölgenin halkı mutlaka göçebelik halinde kalacaktır. Göçebeler üzerinde ise devletin nüfuzunu kurması olanaksız olduğundan yasaları geçerli kılmak ve devlet yaptırımını uygulamak da imkansız olacaktır. Bu durum ise yerel halkın idaresi altında bulunduğu hükümetten uzaklaşmasına, nefret duymasına ve yabancılık hissetmesine neden olacak ve vahşi adetlerini koruyup uygarlık saadetinden mahrum kalarak göçebelik halinde ve fakirlik içinde yaşamlarını sürdürmeye yol açacaktır. Zaruret içinde bulunmaları dolayısıyla sıkça yerleşik yerlere saldıracaklar, maddi sıkıntılarının karşılanması için hükümet çok defa yardımda bulunmak durumunda kalacaktır. İnsanlığın herhangi bir düzene ve kurala uymaksızın yaşa-yamaması bir doğa kanunu gereği olduğundan sözügeçen insanlar cahiliye döneminden kalma ve gerek Şer'i kanunlara, gerekse uygar yasalara ters düşen eski bazı usul ve adetlere uygun davranacaklardır. Halkların eğitimlerinin ve uygarlaşmalarının, tabii oldukları yasaların gelişmişlik derecesiyle uyumlu olmasının bir doğa kanunu olduğunu belirten Osman Nuri Paşa, işte bundan dolayı uygar kanunlar ve eğitimden yoksun kalan halkların asırlar geçse bile uygar dünyaya dahil olamayacaklarını vurgulamaktadır. Böylelikle bu tür halkların eski durumlarında kalmaları, idaresi altında buldukları hükümetler için onulmaz bir yara ve tahammül edilemez bir yük oluşturacaktır.⁴²

41 1. varak.

42 2. varak.

Osman Nuri Paşa'ya göre bu hallere en kesin delil Yemen ve özellikle Hicaz'ın durumudur. Hicaz'ın Osmanlı idaresine girmesinden beri yüzyıllar geçtiği halde bedeviler göçebelik durumundan uygarlığa geçirilmemişlerdir. Bu bedeviler, bölge merkezinde ve diğer şehirlerde varlığı inkar edilemeyecek ölçüde olan Şer'i kanunlara ve Osmanlı yasalarına ısınamamışlar ve kendi göçebe kurallarına dayanarak yaşamlarını düzenlemekle Osmanlı Devleti içinde değişmez kanunlara dayalı ayrı bir hükümet oluşturmuş olmaktadır. Bunun yanında zaman zaman hükümete, yerli halka ve hacılara düşmanlıklarını göstererek katliamlara, gaspa ve yol kesmeye girişmektedirler. Böylelikle de bölgenin varolan servetine zarar vermektedirler. Bütün bunlar ise yönetsel ve siyasal bölümlenimin gerçekleştirilmemiş olmasından ve ayrıca Şer'i ve nizamiye mahkemelerinin kurulmamış olmasından doğmaktadır.⁴³

Rapor yazarına göre bu hal yalnızca bölgenin mevcut ekonomisini tahrip etmekle kalmayıp Osmanlı Devletinin asli unsuru ve genel ekonomik gücü üzerinde bile zararlı etkileri olmaktadır. Paşa'ya nazaran bir devletin kuvvet ve satveti asli unsurunun sayısı ile, büyüklüğünün ve gücünün ise genel ekonomik durumuyla uyumlu olduğuna dair siyasi kural göz önünde tutulacak olursa bu iki yönden uğranılan ziyan diğer zararları kat kat aşar. Yemen, Hicaz, Trablusgarp gibi "sıcak" vilayetlerde bulunan Osmanlı askerinin bütünü ebed-müddet Osmanlı Devletinin asli unsuru olan Türk ve Anadolu ahalisinden oluşmaktadır. Paşa'ya göre Yedinci ve Dördüncü Ordular hemen tamamen, İkinci ve Üçüncü Ordular ise kısmen asli unsurdan müteşekkildir.⁴⁴ Böylelikle devletin milletten talep ettiği "Kan Vergisi"nin üçte ikisi asli unsur üzerinde kalmaktadır. Gerçi imparatorluktaki Müslüman nüfusun bütünü genel bir "asli unsur" olabilir ise de Osman Nuri Paşa bunun için henüz zamanın gelmemiş olduğunu olguların gösterdiğini vurgulamaktadır. Ona göre imparatorluğun her köşesinde bulunan Müslüman halkların "kavmiyyet ve milliyetleri" etkin politikalar uygulanarak ortadan kalkar ve zaman zaman zaafiyet gösteren Devlete bağlılıkları nimetlerden pay almaları suretiyle güçlendirilir ve genel bir kaynaşma gerçekleşse bile Paşa açısından nihaî kertede bile bu Müslüman unsurlar, Türklerin ana gövdesini oluşturdukları ağacın sadece dalları durumunda olabilirler.⁴⁵

Yönetsel ve siyasal taksimat çerçevesinde Osman Nuri Paşa askerlik meselesine geçmektedir. Altını çizdiği üzere her millette askerlik hizmetinin nüfus artışı ve ekonomi üzerindeki etkisi açıktır. Bundan dolayıdır ki bütün ülkelerde dinsel farklılıklara bakılmaksızın herkes eşit olarak askere alınır. Osmanlı Devleti'nde ise Hıristiyanlar askerlikten istisna edilmekte,

⁴³ 2. varak son bent ve 3. varak 1. bent.

⁴⁴ Birinci Ordu'nun ana karargâhı İstanbul, İkinci Ordu'nun merkezi Edirne, Üçüncü Ordu'nun merkezi Manastır, Dördüncü Ordu'nun merkezi Erzurum, Beşinci Ordu'nun merkezi Şam, Altıncı Ordu'nun merkezi Bağdat ve Yedinci Ordu'nun merkezi Sana'da (Yemen) bulunuyordu. Bkz. Enver Ziya Karal : *Osmanlı Tarihii*, VIII. cilt, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.356-357.

⁴⁵ 3. varak 2. bent.

Müslümanlardan ise Arap, Kürt ve Arnavutların aşiret yapısı içinde ve vahşet halinde bulunan nüfus kitleleri askere alınmamaktadır. Diğer taraftan, nüfusu bir ölçüde yerleşik olan Yemen, Hicaz ve Trablusgarp vilayetleri nüfusu da askerlikten muaf durumdadır. Sonuç olarak askerliğin bütün etkileri Paşa'nın aslı unsur dediği Anadolu Türkleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sözü edilen bu yapısal problemler dolayısıyla zikredilen bu üç vilayette askerlik uygulamasını başlatma zamanı gelmemiştir. Bu vilayetler sıcak bölgelerden olup diğer ılıman veya soğuk vilayetlerden gelen askerler bu sıcak vilayetlerin suyuna ve havasına alışamamalarına rağmen bu sıcak bölgeler sözü geçen askerlerle idare edilmek durumundadır. Dolayısıyla bu sıcak vilayetlerde hakkıyla bir yönetsel taksimat uygulanmalı, bölge idaresi yeni ve adil bir siyaset ile tadil edilmeli, ve bu adımlarla birlikte yerli halktan oluşturulacak yeterli zaptiye gücü ile birlikte bölgedeki asker sayısı tedricen azaltılmalıdır.⁴⁶

Yönetsel ve siyasal taksimat, konusuyla bağlantılı son bir husus olarak Yemen ve Hicaz'da bedeviyet ve vahşetin genel ülke ekonomisi üzerindeki etkilerine değinilmektedir. Buna göre bu bölgelerde bulunan askerin idaresiyle asker efradının Yemen ve Hicaz'da bulunması sonucu esasen memleketlerinde yürütecekleri tarım, sanat ve ticaret faaliyetlerinden kendilerine ve devlete sağlayacakları servetten devletin ve ülkenin de mahrum kalacağını ekonomi bilimine vakıf olanların bildikleri vurgulanır. Osman Nuri Paşa, değindiği bu dolaylı ekonomik zararın yanısıra askerlerin mali giderlerinin Hicaz vilayetinde yılda 70 ila 80 bin Osmanlı Lirası derecesinde olduğunu da bildirmektedir.⁴⁷

Devlet binalarının inşa edilmesi : Osman Nuri Paşa bir bölgedeki devlet idaresinin koşullarından ikincisi olarak altını çizdiği devlet dairelerinin ve sair devlet yapılarının inşa edilmesi ilkesini irdelediğinde şu hususlara değinir. **Birinci** olarak, bu koşulun varlığı devletin o bölgede yer ettiğinin ve güç kazandığının bir belirtisidir, ayrıca yöre ahalisini kontrolü altında bulundurduğunun bir göstergesidir. **İkincisi**, ilgili beldede yönetsel merkez olan hükümet dairesinin bulunması orası ve civarında siyasal yönetimin devlet elinde sağlamlığına ve genel güvenliğin oluşmasına vesile olarak ahalinin o yerleşim biriminde yoğunlaşmasına, toplanmasına ve o beldenin büyümesine, böylelikle de tarımsal ve ticari muamelenin artmasına neden olur. Bu ise yörede bayındırlığın artmasını sağlar. Buna karşın koskoca Hicaz kıtasında sadece Mekke, Medine ve Cidde'de hükümet dairesi mevcuttur, ancak buna münasip başka şehir veya liman mevki de yoktur. Üstelik mevcut üç şehirdeki siyasal yönetimin şehir sınırlarının dışına etkisi, buraların bedevî toplumsal yapısıyla kuşatılmış olmaları nedeniyle son derece sınırlıdır.⁴⁸

46 3. varak sonuncu bent ve 4. varak 1. bent.

47 4. varak 2. bent.

48 4. varak 3. bent.

Nizamiye mahkemelerinin kurulması : Osman Nuri Paşa'nın deyimiyle "uygarlık kuralları" (kavaid-i medeniye) bakımından bir bölgenin bayındırlık ve uygarlık açısından ilerlemesi, hatta bir devletin sürekliliği, o bölge veya devlette bulunan yargı⁴⁹ ve yürütme kuvvetinin ve bunun doğal sonucu olan genel güvenliğin varlık derecesiyle orantılıdır. Bu ise o bölgenin veya devletin gereksinimleriyle ve ahalinin karakterine, tabiatına ve geleneklerine uygun olarak Şer'îye ve Nizamiye mahkemelerinin, ve yürütme kuvvetinin oluşturulup yerleştirilmesine, böylelikle de özel ve kamu hukukunun güvence altına alınmasıyla mevcut toplumsal servetin ticari mübadele ve muameleye açılmasını sağlar. Bundan başka sözü geçen kuralların varlığı ahalinin idareye olan irtibat ve bağlılığını artırır, ve yukarıda da zikredildiği üzere vahşi halkın göçebe ve kadim ilkel adetleri üzerine kurulu kurallarının ve teamüllerinin ortadan kalkmasına yol açıp ahalinin göçebe-lik girdabından kurtulup uygarlık alanına geçmelerine ve mutluluk ve bayındırlık yoluna girme-lerine neden olur.⁵⁰

Osman Nuri Paşa'ya göre işte bundan dolayıdır ki Hicaz topraklarında bulunan bedevilere sözü edildiği üzere bir yönetsel ve siyasal taksimatın uygulanmamış olması ve bunlar üzerinde yargı ve yürütme kuvvetlerinin yokluğu bedevilerin hükümete sürekli bir bağlılıklarının ve bağlantılarının oluşmasını önlemektedir. Yüzyıllar boyunca göçebe özelliklerini korumuşlar ve gerek pek çok Şer'i ve kanuni hükümlere, gerekse akla ve hikmete ters düşen ve hiç bir cümlesi değişemeyen "Kanunu Arab" adındaki kadim kuralların hükümlerine bağlı kalmışlar, ve böylelikle de hükümet içinde hükümet oluşturmuşlardır.⁵¹

Bu çerçevede Osman Nuri Paşa Taif'de rastlamış olduğu bir vakayı zikretmektedir. Buna göre Kureys kabilesine mensup gençlerden biri ile yine aynı kabileden bir kız birbirlerini sevdikleri ve genç kızı babasından istediği halde soyca birbirinin dengi olmamaları nedeniyle babası kızını gence vermemiş, bunun üzerine oğlan ve kız birlikte kaçarak Mekke Şer'i mahkemesinde nikah kıymışlar ve sonra başka bir kabileye girmiş oldukları halde Kureyşiler bu çifti "Kanunu Arab" gereğince idamlarına karar vermişti. Burada Osman Nuri Paşa, İlahi kanun gereğince gerçek-leştirilen bir izdivacın meşru olduğu ve bundan dolayı bu gençlerin Kanunu Arab hükmünce dünyadaki en ağır ceza olan idam ile cezalandırılmalarının ne kadar büyük bir günah, ve Kur'an-ı Kerim hükümlerine ne kadar aykırı olduğu konusundaki düşüncesini belirtmektedir. Bundan sonra Paşa, bu idam uygulamasının nedenini aynı kabilenin ileri gelen şeyhlerinden birine sor-duğunda "ne yapalım Kanunu Arab böyle gerektiriyor" cevabını aldığını, bunun üzerine "Allah sizi ıslah etsin, ya şeyh, Kanunu Arab Allah tarafından Arap kabilelerine mahsus olarak mı inzal oldu, şayet Kur'an'a aykırı

49 Metinde sözü geçen *kuvve-i teşriye* terimi bugünkü dilimizde esasen "yasama" anlamına geliyorsa da bu terimin metinde kullanıldığı bağlamı açısından "yargı" kavramıyla karşılanması daha mantıklı görünmektedir.

50 4. varak son bent ve 5. varak 1. bent.

51 5. varak 2. bent.

hüküm varsa onu lağv edin" dediğinde ise "bu mümkün olamaz, zira bizler bedevileriz, erkekler ve kadınlar dağlarda vadilerde pek örtünmeden karışık olarak gezerler, üzerimizde Şer'i cezai hükümleri uygulayacak hakimimiz, zaptiye ve polisimiz olmadığından bizim ırz ve namusumuzu o Kanunu Arab korumaktadır, ve eğer bu kanunun bir hükmü değişse bu değişiklik diğer hükümlere de emsal oluşturacağından bu kanun derece derece ortadan kalkar ve ırz ve namusumuzu korumamız olanaksız olur" yanıtını aldığını söylemektedir. Osman Nuri Paşa'ya göre böyle bir bedevi kanunu varoldukça Arap yarımadasında ve özellikle Hicaz vilayetinde göçebelik uygarlığa kolay kolay dönüşmeyecektir. Buna ek olarak, Mekke ve Medine'de bile yargı ve yürütme kuvvetlerinin değil genel varlığı, hatta görüntüsünün bile olmadığını vurgulamaktadır.⁵²

Bilim ve eğitimin yaygınlaştırılması ve sanat ile sanayi gelişme araçlarının sağlanması: Osman Nuri Paşa, eğitim ile bayındırlık arasındaki ilişkiye değinmek istemiştir. "Eğitimi olmayan bir ülkenin halkı insanlığa bir yararı dokunmayan felçli vücutlara benzer" sözünden yola çıkarak, bir bölgede eğitimin olmaması durumunda ekonomi bilimi terminolojisine göre o memleketin yerleşik ahalisinde toplumsal süreç dahilinde icad, yetenek ve olanakların gelişmeyeceğini vurgular. Ona göre böylesi bir durumda tarım, sanat ve ticaret ile meydana gelecek sermayenin ya toprak altında kalıp halkın fakirlik ve zaruret içinde bulunacağı, ya da sözü geçen sermayenin bütün bütün yabancıların eline geçerek bölge halkının bu yabancıların hizmetine gireceği kesindir, ki bu olasılıkların her ikisi hem ahali, hem de devlet için utanç verici olur.⁵³

Osman Nuri Paşa, eğitimin ekonomi üzerindeki uzun vadeli etkilerine ilişkin belirttiği bu genel nitelikli görüşlerden sonra, daha somut bir boyutta Hicaz'daki eğitimin durumuna geçer.

Paşa'ya göre 1885'lerde Hicaz topraklarında maarif adına herhangi bir eğitim kurumu mevcut değildir. Bütün ahali cehalet içinde bulunmakta ve temel geçim araçları sadaka ve yardımlardan ibarettir. Hicazlılar arasında bazı sanatkar ve tüccarlar bulunsa bile bunların sanayi ve ticaret faaliyetleri çok küçük ölçeklidir. Daha karlı boyuttaki ticaret ve sanayi ise Cavalıların ve bazı Türklerin elinde bulunmaktadır. Böylelikle bölgenin sermayesi bu unsurların eline geçmiş olup, hükümet tabiiyet değiştirme meselesinde gerekli hasasiyeti göstermemesinden ötürü emlak dahi giderek yabancıların eline geçmektedir.⁵⁴

Esasen Mekke'de bir rüşdiye mektebi açılmış ve medrese adıyla bazı mekanlar ve binalar bulunsa dahi; birincisi, herhangi bir gelişmeden mahrum olan rüşdiye öğrencileri neredeyse tamamen bazı memurların ve Türklerin çocukları ile sınırlı kalmakta olup içlerinde birkaç Arap öğrenci varsa bile sayıları son

⁵² 5. varak 3. bent ve 6. varak 1. ve 2. bentler.

⁵³ 6. varak 3. bent.

⁵⁴ 6. varak 4. bent.

derece azdır. İkincisi; medrese binaları kiraya verildiğinden buraları birer kazanç kaynağına dönüştürülmüş ve talebeleri dağılmıştır. Gerçi Haram-ı Şerif'de bazı seçkin müderris-lerin tedris halkaları görülmekteyse de bu halkayı teşkil eden talebelerin eğitimleri alt düzeyde ve İslamın itikad ve ameliye konularından ibaret kalmaktadır. Üstelik bu talebelerin çoğunluğu Cavallılardan oluşmakta ve bu suretle gerçekleşen eğitimden esas olarak yabancılar müstefit ol-makta, belde halkının ise ancak çok küçük bir kısmı yararlanabilmektedir. Halbuki Osman Nuri Paşa'ya göre dini bilimler dinin temel ilkelerini, diyaneti ve İslam asabiyetini koruyup güçlen-dirmede yegane araç olup sözü geçen bilimler İslam "binasının" esaslarındandır. Öte yandan akli ve toplumsal bilimler ve uygar eğitim uygarlaşma ve bayındırlığın gelişmesine ve böylelikle İslamın şevketinin yükselmesi için bir temel teşkil eder. Bu açıdan uygar eğitim açısından geri kalmış olan ahalinin rehberliğini etmek ve bu yolda gerekli fedakarlığı göstermek hükümetin görevidir.⁵⁵

Bölge gelirlerinin düzenlenmesi : Rapor yazarının altını çizdiği üzere hükümetler idareleri altında bulunan bölgelerin halkından topladıkları vergileri bu halkın özel ve kamu hukukunu güvenceye alıp korumak, dinin şan ve şerefini yükseltip güçlendirmek⁵⁶ için her türlü vasıta temini için meşru olarak kullanırlar. Böylesi ülkelerde güvenlik şemsiyesi altında bulunan ahalinin her ferdi gücü ve takatine göre hissesine düşen vergiyi ödeme vazifesini ifa eder. Ve hatta bu ülkelerde yaşayan yabancılar bile ülkenin yasalarına uyarak vergi öderler. Bazı antlaşmaların tanıdığı istisna ve muafiyetler dışında kimse vergi ödememezlik edemez. Bu nedenle kanunlara uygun olarak herkesten vergi toplamak adaletin gereğidir. Çünkü muafiyet ve istisnalar bir toplumun bir kısmının yükümlülüğünü diğeri üzerine yüklemesi demek olduğundan adalete sığmaz. Hicaz'ın müminler nezdindeki kutsallığı, arazisinin genelde tarıma elverişsizliği ve bunlara ek olarak devletin bölgeye yönelik hürmetkar ve koruyucu tutumu sonucu ahali muafiyetler ve ayrıcalıklara sahip olmuştur. Ancak kendilerine düşmesi gereken vergi yükümlü-lüklerinin bütün Müslümanlar tarafından memnuniyetle yerine getirilmesi gerekir.⁵⁷

Şurası var ki bu kutsal topraklardaki sanat ve ticareti, hatta arsa ve emlakı tekelleri altına almış olan yabancıların bu muafiyet ve ayrıcalıklardan yerel halktan daha ziyade yararlanmaları gerçekten üzücü bir durumdur. Bütün bu nedenlerden dolayı Osman Nuri Paşa'ya göre Hicaz topraklarında, bulunduğu konumun yapısına uygun ve saygınlığını zedelemeyecek⁵⁸ bir kuralla uyumlu

⁵⁵ 7. varak 1. satırdan 15. satırın (5) rakamlı bölümüne değin.

⁵⁶ Metinde "...ve şan ve şeref-i milliyeti i'la ve vikaye.." diye geçmekte.

⁵⁷ 7. varak 15. satırın (5) rakamlı kısmından varakin sonuna değin.

⁵⁸ Metinde "...ve ihtiramı muhıll bir kaideye mutabık surette.." olarak geçen ibarenin kelimesi kelimesine çevirisi "...ve hürmeti zedeleyen bir kaideye uygun surette.." biçiminde olmaktadır ki ibarede geçen *muhıll* kelimesinin "ihlal eden, sakatlayan, bozan, zedeleyen" anlamlarına geldiği gözönünde bulundurulursa böyle bir cümle anlamca zayıf kalmaktadır. Dolayısıyla, Said Bey'in, babasının müsveddelerini temize çekerken bir olasılıkla *mihill* kelimesini olumsuzlayan

biçimde gelirlerin düzenlenmesinde gerçek bir gereklilik vardır. Yönetmelik uygulamalar ve yerleşikliğin gelişmesi ancak sözü edilen bu gelir düzenlemelerinin yapılabilmesiyle gerçek-leşebilecektir.⁵⁹

Yollar ve geçitler inşası : Bir bölgenin uygar biçimde yol ve geçitlerinin düzenlenmesine gayret gösterilmemesini Osman Nuri Paşa sahip olunan büyük yapılara merdiven yaptırılmamasına benzetmektedir. Özellikle yolların güvenliği meselesi o bölgenin ölüm-kalım sorunudur. Hicaz topraklarının çoğu ciheti Allahın yardımıyla düzlük halinde olmasına karşın sadece bu toprakların uygar biçime sokulması ve güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Ne var ki Hicaz'da güven-liğin, yüzyıllardan beri devletin idaresi altında bulunmuş bir bölgenin işgal edilip askeri idare altına alınması suretiyle sağlanmasını Osman Nuri Paşa devletin şanına uygun bulmaz.⁶⁰

İkinci Kısım

Vesikanın bu bölümünden başlayarak yukarıda yapılmış olan saptamalara dair somut çözüm önerileri yine aynı konu sırasına göre yer almaktadır. Osman Nuri Paşa'nın koymuş olduğu bölüm başlığı "şu bilgisizliğimle Hicaz'ın reform gerektiren yönlerinin bir kısmını aklıma geldiği kadariyle kabataslak yazıp açıklamış olduğumdan şimdi de bu reformların uygulama yolları üzerine yetersiz görüşlerimi sunacağım"⁶¹ biçimindedir.

Osman Nuri Paşa önce genel bir giriş kısmı kaleme alarak, bir bölgede yönetim altyapısının kurulması için gerekli olan altyapı koşullarını ele almıştır. Burada Osman Nuri Paşa yönetim yapısını bir binaya ve yer yer biyolojik bir bünyeye benzeterek, bir binanın inşası için gerekli inşaat koşullarını irdeleyerek bunları sonra Hicaz'ın toplumsal koşullarına uyarlamıştır. Buna göre bir yerde inşa edilecek olan binanın yapımı, oranın yer şekillerine, mimari ortamına ve kabul edilir ve yaygın olan mimari usullere uygun olarak, ıslah ve tadilatı mümkün bir yeni tarza uyumlu bir haritasının düzenlenip çizilmesi ve sonra işçisi ve malzemelerinin hazırlanıp tamamlanması ile imkan dairesine girebilir. Binanın kusursuzluğu mimarın becerisiyle birlikte işçisinin liyakati ve yeteneğiyle ve malzemesinin kalite derecesi nisbetinde meydana gelir. Bu bakımdan bunların tümünü yazıldığı biçimde başlangıçtan sağlamak zorunlu bir gerektir. Bunun gibi, bedevi halkları üzerinde kurulacak bir hükümet binasının sözü geçen unsurların doğasına, adetlerine ve kadim teamüllerine tamamen ters ve aykırı olacak biçimde tesis ve inşa edilmesi akla ve mantığa uygun düşmez. Zira bölge

"olmayan, olmayacak veya olamayacak" gibi bir isim fiil koymayı unuttuğunu varsaymak durumundayız.

⁵⁹ 8. varak 1. bent.

⁶⁰ 8. varak 2. bent.

⁶¹ "Şu bidaasızlığımı Hicazın muhtac-ı ıslah olan cihetlerinin bir kısmını hatıra geldiği kadar kabataslak tahrir ve tavzih etmiş olduğumdan şimdi de bu ıslahatın suver-i icraiyesi üzerine olan efkar-ı kasıranemi arz edeceğim", 8. varak üçüncü bent.

doğasının ve koşullarının olduğu kadar adetlerin ve alışkanlıkların da birdenbire terk edilmesi gövde unsurunun zarar görmesine ve belki de yok olmasına yol açabilir. Dolayısıyla tedrici bir uygulamanın doğaya ve sağlığa uygun olacağı tıb bilginlerince vurgulanır.⁶²

Buna paralel olarak, bir halkın yerleşik bulunduğu arazinin gereklerinden olan geçim tarzları ve yerleşim biçimleri gözönünde tutulmayarak alışkın oldukları gelenekler ve kadim teamüllerini hemen ortadan kaldırmak ve hiç görmedikleri ve alışkın olmadıkları yeni bir yönetime ve gele-neğe sokmak ancak o halk üzerinde ezici güç ve şiddet uygulamak yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu ise o halkın yaşadığı toprağın tahrip olması, ve ellerinde bulunan sınırlı servetin ve geçim tarzlarının mahv olmasıyla sonuçlanacağından, belki de yönetimden soğuyacaklarından ve göç etmeleri gerekeceğinden dolayı netice olarak kurulacak hükümet binasının bölgede ya uzun yıllar bir etkisi ve yararı olmayacak, ya da burada nüfus kalmayacaktır.⁶³

Yönetmel ve siyasal taksimat : Bu nedenlerden dolayıdır ki Hicaz kutsal topraklarında icra edilmesi tasarlanacak yönetmel ve siyasal taksimatın önce kabilelerin birbirlerine olan ilgileri ve bağları, aralarındaki öncelik ilişkileri ve büyüklükleri gözdeilmek suretiyle toprağın gereklerine, nüfusun yerleşim biçimlerine ve geçim tarzlarına göre uygulamaya konması gereklidir. Ayrıca bu bölge halkına mutasarrıf, kaymakam ve müdür olacak idarecilerin çölde yaşayan şeriflerden, meşayihler ve şeyh ül-meşayihlerden uygun miktar maaşla seçilip tayin edilmeleri ve bunların ahali için yönetmel-siyasal merkez konumuna sokulmaları uygun olur. Diğer yandan, kabilelere göre üst bir konumda bulunmak üzere kadim aşiret kanunlarına uygun olarak dava meselelerini görebilecek özel yerel mahkemeler açılması, ancak bu mahkeme hükümlerinin Şeriata muhalif olanlarının Şeriat hükümlerine uyarlanması bağlamında söz konusu mahkeme hakimlerinin devlet memuru olup kabile meselelerini iyi bilir Şer'i hakimleri arasından tayin edilmesi şarttır. Liva, kaza ve nahiyelerde yürütme kuvvetinin düzeni ve disiplini sağlamak üzere yerel halk efradından gerekli miktarda maaşlı zabtiye istihdam olunması önemlidir. Yerel yürütme güçlerinin ne suretle yörelerini idare edecekleri, zabtiyelerin görevleri, yörelerin idare merkeziyle bulunacakları irtibat ve haberleşme usullerini belirleyen kısa ve basit kuralların uzmanlarca düzenlenip yürürlüğe konması ve bu kuralların her liva, kaza ve nahiyede temel kanun sayılması konusunda vilayet idare merkezi dikkat ve itina etmelidir.⁶⁴

İkinci olarak, uygulanmasına karar verilmiş olan esas yönetmel yapının bu suretle arazi üzerinde doğal haritası çizildikten sonra bu yapının uygulanması ve korunması çerçevesinde gerekli yerlere, dirayetli subayların refakatinde, lüzumu

⁶² 8.varak 4. ve 5. bentler ile 9.varak 1.satır.

⁶³ 9. varak 1.bent.

⁶⁴ 9. varak 2.bent.

kadar askeri birlik yerleştirilmeli, sonra, Osman Nuri Paşa'nın mimarî yapı benzetmesi çerçevesinde, işçi ve malzemesinin tedariki ve hazırlanmasına geçilmelidir.⁶⁵

Arz edildiği üzere gerekliliklerden **birincisi**, düzenlenmesine karar verilmiş olan yönetsel örgütün, ileride düzeltilmesi ve tadil edilmesi olanaklı olacak biçimde, herşeyden önce arazi üzerinde doğal haritasının çizimiyle denemelerin uygulanmasıdır. **ikincisi**, siyasal uygulamaların gereklerinden olarak, bir halkı kendine bağlayabilmek o halkın ileri gelenlerinde tamah duygusu uyandırmaya bağlı olduğundan ve Arap aşiret reisleri son derece şana ve övgüye düşkün olmalarından dolayı, Osmanlı yönetimi tarafından devlet hizmeti için seçilmeleri ve kendilerine ihsan edilecek unvanlar şana ve övgüye yönelik tamahlarını kabartacak ve kolaylıkla bağlılıkları kazanılacaktır. **Üçüncüsü**, bedevilerin⁶⁶ böylelikle kendilerine yabancı olmayan bir yönetime bağlanarak buna hızla alışıp itaat etmelerinin gerçekleştirilmesi sağlanacaktır. **Dördüncüsü**, çoğu hükümleri Şer'i kanunlara aykırı olan Kanunu Arab'ın dokunulmaz halden çıkıp Şeriata muhalif olan hüküm-lerinin tedricen değiştirilmesi ve Şer'i hükümlerle uyumlu hale getirilmesi yoluyla kanunlar yine yöre halkına tahrir ettirilmelidir. **Beşincisi**, yerel halkın yukarıda düzenlenmesi ve konulması gereği gösterilen Şer'i kanunların uygulanmasına alıştırlarak derece derece devlet tarafından konulacak uygar kanunlar ile mükemmel kurallara tabi tutulmaları hususu sonuçlandırılmalıdır. Sözü geçen düzenlemelerin en büyük yararı yönetsel yetkinin tek elde toplanması konusunda olacaktır.⁶⁷

Osman Nuri Paşa burada bir ara başlık açmaktadır. Yine mimari yapı benzetmesine bağlı kalarak, "Tedarik-i Amele ve Malzeme Bahsine Gelince", başlığı ile, yukarıda önerdiği yönetsel yapı için gerekli insan ve yasa unsurundan söz etmektedir.

Paşa'ya göre bu "amele ve malzeme", devletin siyasal meselelerine, bölgenin iyi yönetimine ve milli servetin oluşmasına yararlılığı ve yeteneği olabilecek mukteditir ve işbilir memurlarla bölge halkının mizacına uyarlanarak yerel kanunların hazırlanması hususlarıdır. Bu iki husus ise aşağıda da gösterilecek olan "Medrese-i Mülkiye" den yetiştirilecek bedevi çocuk-larının devlet gözetimi altındaki gayretleri ile gerçekleştirilebilir. Bu raporun yazarı, sözü geçen yönetsel örgütün bedevi halklarına ağır gelmesi durumunda bunların uygulanmasına karşı muhalefetin yükselme olasılığına da dikkat çekmektedir. Ancak yine yazara göre bedevilerin bu uygulamalara karşı direnişleri meşru

⁶⁵ 9. varak 3.bent.

⁶⁶ Metinde geçen biçimiyle "akvamu 'arab". Ancak burada söz konusu olan olgu "Arap kavimleri" veya "Arap milletleri" olmasa gerektir. Aksi takdirde yerleşik ve medenî Suriyeliler ve Iraklıların da Osman Nuri Paşa'nın önerdiği uygulamalara dahil edileceği anlamı çıkardı, ki metnin anlam bütünlüğü açısından söz konusu olan unsurlar esas olarak bedevilerdir.

⁶⁷ 9.varak son bent ve 10.varak 1.bent.

olamayacağından dolayı bu yönetsel yapının cebir kuvvetiyle kabul ettirilmesinin adalete ters düşen bir yanı olamaz.⁶⁸

Devlet binalarının inşa edilmesi : Büyük hükümet dairelerinin kurulması ve inşa edilmesi, devletin fiili kuvvetinin tedrici, ancak kesintisiz bir surette etkisini göstermesiyle gerçekleştirilecektir. Diğer taraftan inşası gerekli olan askeri binaların yapımı ise her sene devlet tarafından verilmekte olan tahsisat ile sağlanacaktır.⁶⁹

Nizamiye mahkemelerinin kurulması : Bir bölgenin yönetsel merkezi o bölgede ve oraya bağlı olan yerlerde cereyan eden işlerin ve uygulamaların odağı olması dolayısıyla bütün özel ve kamu hukuku işlemleri olduğu kadar ticarete, bankerliğe ve cezaya dair davaların da merciidir. Buralarda devlet hukuku ve değişik halk kesimlerinin hukuklarının korunmasına yetecek Şer'i ve Nizamiye mahkemelerinin eksiksiz olarak teşkili ve bunların ayrılmaz bir parçası olan yürütme kuvvetinin ayrıca oluşturulması bütün tebaanın ve bölge sakinlerinin güvenlik aracı olacaktır. Yargı ve yürütme kurumlarının varlığı, sanat ve ticaretin ilerlemesiyle birlikte milli servetin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Liva ve kazalarda sözü edilen işlemler çoğalıp yerel halkta sanat ve ticarete yetenek ve istidad ortaya çıktıkça gerek mahkemelerin, gerekse yürütme gücünün daha kapsamlı hale gelerek genişleme gereği açıktır. Şimdiki halde Mekke ve Medine'de eksik bir durumda olan Nizamiye Mahkemelerinin nizamına uygun olarak noksanlarının giderilmesi, ve Cidde'de bulunan mahkemelerin ise islah edilip faaliyete sokulması yeterli olacaktır. Kurulması buyurulacak livalar ve kazalarda da uygun koşullar gerçekleştikçe tedricen Nizamiye Mahkemelerinin buralarda yaygınlaşması gerekecektir.⁷⁰

Bilim ve eğitimin yaygınlaştırılması ve sanat ile sanayi gelişme araçlarının sağlanması : Osman Nuri Paşa'ya göre bir bölgede modern eğitimin hızla yaygınlaşması ve gelişmesi o bölgenin gereksinimleri ve farklı toplumsal kesimlerinin uğraşları göz önünde tutularak okulların inşa edilmesiyle gerçekleşebilir. Örneğin bir vilayetin mesafe olarak uzak bir mevkiindeki kasabasında devlet hizmetine eleman yetiştirmek üzere yüksek okul açılmasına gerek olmadığı gibi ahalisi tarımcılardan oluşan bir yerde kurulacak ticaret ve sanat bilgisi öğreten okullara ve sanat mekteplerine rağbet olmayacağından dolayı bu eğitim kurumlarının semeresi de görülemez. Keza arazisinin doğası gereği çiftçisi sınırlı, ancak bir sanat ve ticaret yeri olan bir mekanda bir ziraat mektebi gelişemez. Bu nedenle yukarıda zikredildiği üzere yerel ihtiyaçların ve iş alanlarının göz önünde bulundurulması mutlaka şarttır. Ayrıca henüz eğitim ışığı ile aydınlanmamış olan bölge halkının eğitimin gerekliliği ve önemini takdir edemeyeceği ve değerini göremeyeceğinden dolayı eğitime yönelimi ve rağbeti az ve hamiyeti sınırlı olur. Bundan dolayı böylesi yerlerde devletin rehberlik ve

⁶⁸ 10. varak 2. bent ve 3. bendin (2) sayısına değin bölümü.

⁶⁹ 10. varak 3. bendin (2) sayısından sona kadar olan bölümü.

⁷⁰ 10. varak 4. bent ve 11. varak 1. bent.

yarar sağlayıcılık vazifesini ifa etmesi elzem olup başlangıçta gerekli olan fedakarlığın yapılması herşeyden önceliklidir.⁷¹

Osman Nuri Paşa bu noktada yeni bir ara başlık açıyor. "Hicaz' da mekatib-i diniye ve medaris-i aliye ile bir mekteb-i sanayi'in inşasına dair" başlığı ile, aşağıda, somut projeler olarak önerdiği dini mektepler, yüksek okullar ve sanayi mektebine ilişkin görüşlerini dile getirmektedir.

Osman Nuri Paşa'nın görüşünce, Hicaz'ın gereksinimleri ve halkının uğraşları incelenecek olursa bütün maaşlar ve masraflar vilayet bütçesinden karşılanmak koşuluyla şimdilik Mekke'de yatılı olarak biri Darülhadis olmak üzere başlıca iki Darü'lulum ile bir Sanayi Mektebi'nin [Darüssınaa] kurulmasına yoğun bir ihtiyaç bulunmaktadır. Sözügeçen Darü'lulum'lardan biri yazıldığı üzere gerekliliği sabit olan yönetsel taksimat için yetiştirilmesi zorunlu mülki memurlar eğitmek ve öğrencileri çoğunlukla bedevî şeyh çocuklarından seçilmek koşuluyla bir Mülkiye Mektebi [Medrese-i Mülkiye] olmalıdır. Diğeri ise teknik bilgiler [Ulum-ı Aliye] ve yüksek bilimler [Ulum-ı 'Aliye] için yayma aracı olarak tasarlanıp Hicaz halkının gereği gibi ilerlemesini ve saadetini sağlamak üzere bihakkın müftü, alim, imam, hatip, müderris, müezzin, Haram-ı Şerif mutavvıfı⁷² gibi kutsal hizmetler için yetişme merkezi olacak ve öğrencileri çoğunlukla bunların ve Zemzem sakalarının çocukları arasından seçilmek koşuluyla bir Yüksek Okul [Medrese-i Aliye] olabilir. Sanayi Mektebi'ne gelince, bu okul bedevî çocuklarına mahsus olmak üzere İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde bulunan Sanayi Mektepleri nizamnamesine uygun olarak kurulmalıdır.⁷³

Bunlardan başka Mekke, Cidde, Yenbu ve Taif'de bulunan Rüşdiye mekteplerindeki öğretmen noksanının tamamlanması, derslerinin yerel ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenmesi ve bu okulların her açıdan geliştirilmesi konusuna son derece dikkat edilirken belde halkının tamamı ve rağbetini sağlayacak surette fedakarlıklarda bulunulup buralarda yetişecek olan öğrencilerin vilayet merkez kalemine, diğer yerel idare kalemlerine ve gerekli başka hizmetlere de kabul edilmeleri mümkün olmalıdır.⁷⁴

Osman Nuri Paşa, yukarıda kurulması önerilen okullardan ve Rüşdiye mekteplerinden şهادetname almadıkları takdirde şeyh çocuklarının babalarının yerine kabilelerine şeyh olamamaları, nahiye ve kazalara müdür ve kaymakam olarak atanamamaları, müftü, müderris, kaza naibi, hatip, imam, müezzin, mutavvıf ve saka evlatlarının babalarına halef olamamaları, ayrıca idare kalemine ve diğer hizmetlere memur olarak kabul edilmemeleri gereğini vurgulamaktadır. Paşa aynı zamanda bu okulların idaresine ve gelişmesine nezaret etmek, varolan İbtidai mekteplerin bu okullara öğrenci yetiştirmesini sağlamak, sınıf sayısının

71 11. varak 2. ve 3. bentler.

72 Mutavvıf: Hacılar rehberlik eden kılavuz.

73 11. varak sonuncu bent ve 12. varak 1. bent.

74 12. varak 2. bent.

azaltılması ve masrafların düşürülmesi yolunda reformlara girişmek üzere Maarif Müdürü ile bir Maarif Meclisi'nin oluşturulması ve atanmasını gerekli bulmaktadır. Maarif Müdürü ve Maarif Meclisi'nden oluşan bu eğitim heyeti, tedricen ve maddî karşılığı bulunduğu ölçüde Medine, Cidde, Taif, Yenbu ül-Bahr ve El-Vech'de vilayet merkezi ile uyum halinde Yüksek Okullar [Medaris-i 'Aliye] ve Sanayi Mektepleri [Darüssınaalar] kurmalı, ve diğer şehir ve kasabalarda eğitimin yaygınlaştırılmasına çalışarak bedevi kabileleri için dini kuralları öğretecek fakihler ayarlayıp bu hususu bir nizam ve düzen altına almalıdır. Osman Nuri Paşa'nın vurguladığı bir diğer husus ise, devletlerin kapsadıkları halkların genel olarak birbiriyle karışmasının koşullarından birisinin "dillerin birliği" [tevhid-i elsine] olması dolayısıyla, yukarıda belirtilmiş olan okullarda Türkçe tahsilinin eğitimin temeli konumuna getirilmesinin bir gereklilik oluşudur.⁷⁵

Bölgedeki gelirlerin düzenlenmesi : Bir bölgenin yönetim meselesinde en önemli, nazik ve en tehlikeli husus vergi konması, gelirlerin düzenlenmesi ve bunların toplanmasıdır. Zira bir bölge üzerine konulan vergiler ve buradan toplanan gelirler o bölge ekonomisiyle orantılı olmayıp da üretken sermayesini zarara uğratacak surette olduğu takdirde hem vergi tahsilini birçok memur istihdamı ve yüksek masraflar karşılığında takip etmek gerekecek, hem de sözü geçen sermayenin mahvı ile bölge nüfusu azalıp yıpratılacak, belki de ayaklanmaya sürükleneceğinden ötürü bu çerçevede son derece dikkatli olunması durumun ve devlet çıkarlarının gereğidir.⁷⁶

Maliyeciler bu hususta, bir bölgenin tarımı, sanatı, ithalatı ve ihracatıyla gerçekleşen harcamanın ve üretimin miktarını anlayıp bölge ekonomisini ve üretken sermayesini tahmin ettikten ve ahalinin karakter ve tabiatını, emlak ve arazisini inceledikten sonra ılımlı bir nispette doğrudan doğruya alınması lazım gelen veyahut dolaylı olarak sağlanması gereken vergi ve gelirlerin türü ve miktarını halka ağır gelmeyecek biçimde toplanma yöntemini belirlenmesi yolunu tutmaktadırlar. Osman Nuri Paşa Hicaz vilayetinde şimdye kadar arz edilmiş olan durumları incelemeye yeterli istatistiklerin tutulduğunu işitmediğini, tutulmuş olsa bile kendisi bunları bilmediğinden ötürü sözü geçen durumlara ilişkin herhangi bir fikir yürütmeye bulunamayacağını belirtmektedir. Paşa'ya göre Hicaz'da Zekât, Tahriciye ve Halka Rüsümü adlarında vergiler toplandığı malum ise de bu vergilerin nispet ve miktarı bilinmemektedir. Ancak bunlardan Zekât adıyla toplanan meblağ doğrudan doğruya alınan verginin yerini ikame etmek üzere muhtelif derecelere bölünerek ya şahsi vergi kabul edilerek, ya da ürünlere oranlanarak Â'sâr itibar olunarak toplanabilir. Osman Nuri Paşa, Zekât adının bedevilere yabancı ve ağır gelmeyen bir isim olmasından dolayı bu ad

⁷⁵ "devletlerin şamil oldukları akvamın husul-i mezc-i umumisi esbabından birisi tevhid-i elsine olmağla balada zikr olunan medaris ve mekatib-i müessesede lisan-ı (Türki) tahsilinin esas-ı tahsil ittihazı umur-ı lazimedendir". 12. varak 3.bent.

⁷⁶ 12.varak sonuncu bent.

hangi tür vergiye uygulanırsa o verginin toplan-masının kolaylaşacağını vurgulamaktadır.⁷⁷

Tahriciye ve Halka adlarıyla alınmakta olan vergiler dolaylı olarak sağlanan vergi gelirlerini ikame etmek üzere düzenlenip yaygınlaştırılabilirler. Ve bundan başka bedevi personelin kurulacak yönetsel örgütte yine aralarından saptanacak memurlara verilmesi gereken maaşın⁷⁸ esasının bu vergiler olması mümkündür. Osman Nuri Paşa Cidde'de Osmanlı topraklarının geriye kalan kısımlarında yürürlükte bulunan usule tamamen tabi olarak her türlü vergi ve resim toplanmasında dikkate değer herhangi bir sakınca görmemektedir. Bunun nedeni, Cidde' nin bir ticaret merkezi oluşudur.⁷⁹

Bundan sonraki başlık "Turuk ve maabir ve şimendifer hakkında" olup aşağıdaki bentlerde Osman Nuri Paşa'nın Hicaz'da yollar, geçitler ve demiryolu inşası konusundaki görüşleri verilmektedir.

Yollar ve geçitler inşası : Bir bölgenin uygar biçimde yol ve geçitlerinin varlığı liva, kaza ve nahiyelerin bölgenin yönetim merkezine ve birbirlerine rabt eden bir siyasi bağın bulunması demektir. Bundan başka böylesi yollar tarım, sanat ve ticaretin geçerliliğinin ve gelişmesinin bir temelini oluşturur. Hicaz vilayetinin konumuna nazaran yollardan mahrumiyeti gerçekten bölgenin yönetsel ve siyasal sorunlarının çözümünü güçleştirmektedir. Zira vilayetin iki dayanağı olan Mekke ve Medine arasındaki mesafenin uzaklığından dolayı birbirleriyle olan bağları sadece zihinde kurulmuş bir bağ-lantıdan ibaret olması nedeniyle bu iki kutsal ve ulu şehir adeta başlı başına idare olunan iki ayrı bölge hükmünde bulunuyor.⁸⁰

Osman Nuri Paşa, Mekke ve Medine arasındaki haberleşmenin bir aydan önce gerçekleşmediğini belirterek, özellikle askeri açıdan gerek kıtaların idaresi, gerekse kumandasında birlik ve irtibat gereğinin en önemli mesele olduğunu vurguluyor.⁸¹

Yukarıda sayılan nedenlerle Osman Nuri Paşa Mekke ile Hicaz'ın en büyük ve önemli şehirleri olan Cidde ve Yenbu'dan geçmek üzere Medine'ye kadar ve böylece Yenbu'dan el-Vech, Akabe'den Kudüs-i Şerife kadar bir ulaşım ve iletişim hattının ve uygar bir bağlantının kurulmasının hem siyasal, hem de ticari açıdan her şeyden öncelikli olduğunun altını çiziyor. Rapor yazarı bu şehirlerin cüm-lesinin siyaset ve ticaret merkezi, askeri karargah ve hacılar için geçit yerleri olmaları nedeniyle buralarda demiryolu, merkezi posta ve telgraf hatları tesis etmek üzere imtiyaz almaya talip İslam şirketlerinin

⁷⁷ 13.varak 1.bent.

⁷⁸ Metindeki biçimi : " Ve bundan başka mürettebat-ı urbaniye teşkilatda yine kendülerinden tayin olunacak memurine itası icab eden maaşın...", 13.varak 2.paragraf.

⁷⁹ 13.varak 2.bent.

⁸⁰ 13.varak 3.bent.

⁸¹ 14.varak 1.bent.

bulunmasının olası olduğunu yazıyor. Şu kadar ki Cidde ile Mekke arasında demiryolu inşası imtiyazını talep eden şirketin, bu iki şehre oranla ikinci derecede kalan Yenbu ile Medine ve Akabe ile Kudüs ve hatta Hudeyde arasında bile demiryolu inşa etmesi şartlarının imtiyaz maddelerine dahil etmesi gerekmektedir. Şu halde Cidde, Yenbu, Lit, Kurfuda ve el-Vech iskeleleri arasında da devlet veya sözü edilen şirket aracılığıyla düzenli vapurlar işlettilerile ulaşım hatlarının ikmali zorunludur. Buralarda telgraf hatlarının tamamlanması lüzumu zaten meydandadır. Telgraf ve demir-yolu hatlarına ilaveten Osman Nuri Paşa Cidde ve Hudeyde limanlarına rıhtımlar yapılması, ve Cidde'nin bir saat mesafesinde deniz ortasında mühim bir boğazın cenahında bulunan Şabı Kebir üzerinde son sistem silahlara direnebilecek bir surette iki büyük istihkam inşa edilmesi üzerinde durmaktadır. Paşa'ya göre ayrıca Bab ül-Mendeb boğazının takviyesi gelecekte bütün Arabistan yarımadasının her bakımdan güvenliğinin temeli olacaktır. Kendisi bu limanların haritalarını halen hazırlatmakta olduğunu belirterek, gerek bu limanların kurulması, gerekse telgraf ve demiryolu güzergâh haritalarını bundan sonra ayrıntılı bir rapor ile Bab-ı Âli'ye sunulacağını bildirek bu sıralarda meşguliyetinin fazlalığı nedeniyle bunları ileriki bir zamana bıraktığını ifade etmektedir.⁸²

Rapor yazarı, sözü edilen bu yollar ve geçitler, telgraf ve demiryolunun vücuda gelmesi halinde gerek Hicaz, gerekse Yemen vilayetlerinde gelişim açısından büyük bir başarı oluşacağını belirtmektedir. Bu durumda uygulanacak örgütlenme münasebetiyle ortaya çıkacak livalar, kazalar ve nahiyelerin bölgenin yönetsel merkezleriyle ve birbirleriyle yürümesi doğal olan haberleşme ve diğer işlemlerin kaçınılmaz olarak durumun icabına göre kurulacak posta aracılığıyla gerçekleşmesi gerekecektir. Bu ise bir çeşit ulaşım ve iletişim hattı demek olmasıyla şimdilik başarıyı tamamlayabileceğinden bu suretle Haremeyn üş-Şerifeyn'de birinci uygarlaşma ve gelişme adımı atılmış olacaktır.⁸³

Osman Nuri Paşa uygar ve adi yolların güvenliğinin temini konusunda, kabile şeyhlerinden olup içlerinde muteber olan ve icra kuvveti bulunan müdür, kaymakam ve mutasarrıfların derece derece sorumluluklarının yasa dairesine alınması ve bunlardan iyi hizmet ve sadakatları görülenlerin duraksamaksızın rütbe ve nişanlarla ve Padişah atıyyeleri ile taltif edilmeleri halinde Osmanlı topraklarının gerisinden bile daha fazla güvenlik ve disiplin sağlanabileceği inancını taşıdığını ifade etmektedir. Yukarıda baştan beri sunulan hususların icrasına gelince, Paşa, yüce makamlardan izin alına-bildiği takdirde Allah'ın inayetiyle ve Padişahın teveccühüyle uygulamaya çok yakın bir zamanda başlanacağını ümit ediyor. Son olarak Osman Nuri Paşa, bu yazılanların Hicaz'da görülen harabiyet halinin etkisiyle ve hamiyetin dürtüsüyle yazıldığını, şayet bir kötülük işlendiyle bağışlanma ümidinde olduğunu söyleyerek rapor sona ermekte.⁸⁴

82 14. varak 2. bent.

83 14. varak 3. bent.

84 15. varak.

بسمه تعالیٰ والی محترم عثمان نوری پاشا ملک

(۱)

حجاز دینہ ولایتیندہ اولادہ علیہ و جناتہ و مشایخ و شیخا
مفتیہ ملک و سیتی ملائیرلیتہ بسمہ امتیاعات
و شیخا و لیتہ لایات قلماروقدی سورتانی باجرزہ
تیزه نازندہ برینا بدلیک صوبتیریتہ
موزلیتلیخ طائفہ بالکندہ

« حجاز »

ایضاً/حجازک « مسلم دینیندیزندہ بختیہ قلمه اهل اسلام و سب اقطار -
نوع انجام اولدم « بیت اللہ الامم » دیکر خیزه منبع فیض ایمان و سماع نور انکشان
ایرندا (مردن خیزه) هفت خزانم طلاله عبد السلام « کی ایکی که مینای و درها نوج سنج
تاز قیسی شتد اولوب بویژد ایضه کوزول هفتلی روی ایضه سکون بوند
اهل اسلامک نابا شله فیضه آنکهک وطنی و فضیلتی اولدنه هوشنر جلا - انظار
عالمه بیزر لعل بک اهل توحید و فیضه عجمه ازا اولدنیات سبکوفنی « نریغیش
تاز تبرکری ایضا ایکن اولدنه بویژد سبک کرم اولد عدالت و کور اولد و سبیتنه
سیرکتور مازدهن اولدنه مصلحتین بویژد سبک کرم اولد عدالت و کور اولد و سبیتنه
و سبیت اولدنه اولدنیات سبک کرم اولد عدالت و کور اولد و سبیتنه
نریغیش جانه آخنده بویژد کله جیژد کور بکده . . .
تاز تبرکری بویژد فیض جمیع ملایک کورده ایضا ایکن اولدنه بویژد سبک کرم
بویژد و هر طرفه صریح علم و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت
ایضا ایکن اولدنه بویژد ایضا ایکن اولدنه بویژد ایضا ایکن اولدنه بویژد
و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت و سبیت
عالم / خلاصه ایضا ایکن اولدنه بویژد ایضا ایکن اولدنه بویژد ایضا ایکن اولدنه بویژد

(Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document, written in a language that appears to be a form of Arabic or Persian script. The text is dense and covers most of the page.)

Handwritten text in Ottoman Turkish script, oriented vertically on the page. The text appears to be a historical or administrative document, possibly a list or record of events, written in a cursive style. It contains several lines of text, including some words that are clearly legible such as "Osman Nuri Paşa" and "Hicaz Raporu". The text is written in dark ink on a light-colored paper.

نیاه غیر مازندران، بلاده زکرائونان، ولایات نند و سدیگ اهد عسکر زمان معلول
 ایلمش. و مازندران بلاد مذکور بلاد خاربه و اولوغ مدیسیله ساز بدو معن له
 و بارم در الفس اولاد و مانوف آب و کوانس بولنا، عسکر معقید اراره سه احتیاج کوننده
 یاره بوزارم بجهه تقسیمات مملکه اجاسید اراده مملکت سیاست حیدر عادل ایم و مع اهالیسه
 رتبه جلیله کافیه اید ایضا ایرک مزار عسکر تدریجاً تقییل اید و ب تاثیرات و حیثیتی
 تفصیل اینک ولایات مذکور ولاد عظام اوزرن مرتب بر رتبه .»

یمنه . و بجای ده حال زیادت و وحشتک روتة عمومی اوزرنه تا زانی دهن بوزارم موجود
 عسکر اراره سید اوزار عسکرین مملکتده معلول کوره جکتری نراعت و صناعت و تجارت
 کوزلریم و رونق حاصل اولوبه نوزح محوسه دولت و مملکت نه درجه راه قد رتبه دار
 اید و یکی تیر روت علمیه واقف اولوبه و بونوره احاسه اولناه و سبانه و اعانات بونره
 ضمیمه اولوبه مقصدی و نتیجه ۷۰ له ۸۰ یک عثمانی لاس اید و سینه بر طبق ملام اولوبه
 معیه و سینه . بونک ایچره فکر و اجرائی بده بیاه اید و بکنده فقط اولوبه .

(۷) دولت حکومتی و تار اما که علمیه دولتک است و تاسیس بجهه کجای بوضع اولاد دولتک
 اولمکنده تاسیس و تفرق ایندی که ولایت ایدر و کده اداره الهایه کف کفایه الیفه
 معلومند . تا یان بر بده مرکز سیاست اولاد و تار حکومتی بولوزارم اوزارم و بوزارم
 اداره سیاسته تقریباً و امینه عمومی ملک معلول و سید اولوبه تاسیس بجهه و ایدره ملک
 نوسه و معامله نراجه و تجارتی ملک تکذریه سید اولوبه محوسه مملکت حاصل اولوبه
 ارض وسیع و نه عیانت اولاد قوم خطه مجازی م دولت حکومتی بولنا مکنده
 مدنیته نوره « و جده شهر نراجه بشف نوسه صالح و سید عظیم اولوبه بشار و قضا و لایله
 بوضع یکه رتبه بونوره . و مع مافیله بوشنر لرت اداره سیاستی ملک خارجه تا زانی
 بدو نیم محدود اولوبه قضا و لایله سول اولوبه . درجه تا یان بولنا بجهه نوزارم
 بونرک کوجله مقیاسده اولوبه .»

(۸) معلوم اولاد قوزق مدنیته جده نه که بر مملکت رقی عمایه و مدنی و حقه بر دولتک
 روانم و بقای موجودیتی « اولمکنده دیار دوله بولنا قوه تقسیمه و تنظیمه ملک و نوزارم
 حصول طبیعی اولاد امینه عمومی ملک در جهات مناسبه اولوبه بوم اولمکنده دیار دولتک ایضا
 و اهالیستک آفریم و لایله و عیانت کوره احکام شیعی « و تقابل ملک و قوه اجرائیه ملک
 وضع واحدانه و بوضع عمومی بجهه عمومی ملک تا یانیه موجود اولاد و معلول موجود طبیعی

بولناه زوت مديك مبادر و معاملہ اعراضہ اينه . و بوندہ بشق قوتيه
 مذکورہ نيك موجوده اهللك حاكمه اولده ارتباط و طاعتك از زياده و برنج مبادر
 زكرا و نيزه و حيا اهان و هيتك عازت برويه و وحيتہ قديمه له اوزرہ قوتيه
 قواعد و معاملاتك احاسيد كندولريك كراب بدوتيه مبادر و سبج مديتہ و طريقہ
 سعادت و عمرانہ آملدہ سبب منتقل اولدغي قيد ايتانه و ايتنورہ
 ايتنہ بوسيدنہ كه (ارضه حجازہ) بولناه عيانتك سلكه ازك تعيمات ملكه و سبب
 اولمس و بونر اوزرہ قوتہ تريم و تقيد بولمس بونرہ حكومت مستحاطتہ
 و ارتباطك مائل اولدوب بوزرہ عشر لرزو بدوتيلدي محافظه ايتنر و يك بود
 اعطاي (شريفه) و قانونه) محفل و حكمت مخالف اولده و هيچ بر محمدس قيد و نيزه
 ايتنہ (قانونه عيب) نامنه اولده (قانونيك) احكامه اتباع ايمه حكومت ايتنہ
 به حكومت تشكيل ايتنورہ "

شونجی (طائفه) تصارف اليك توفيق برسان ايمه توضع ايتك ايتنم . شونجی
 قريه قديمي مبرانه ماشيخه بری کيچ طائفه نزمه کلدرك قيه مذکورہ کچندنه
 بريك نيزه قيد لرزا برزول معاشقسي مائل اولدورہ عاشقك معشوقسي برزول
 ايتنم و بوزك نسج بريرم کف اولمده طولا ورك بريك و بولمس حريم
 عتقه و معشوقه بركه ورا ايرك مکندمه مکنده شويينه عقد ازدواج ايتنر کف
 بیکر بچيد و هاندی اولدوب سوع اولدغينه بونر هفتده نه معامله اولدغي شيخ
 سوال اولده (قانونه عيب عيب) اعاملتہ حکم اولدغي مائل اولده
 قانونه الی ا بونم و قوجولده بر ازدواج شويينه مائل بوزك قانونه عيب مکنده توتقأ و نيزه
 ايتنر اولده اعلامه حيازت اولمك نقد کناه عظيم و مخالف احكام (قرآن کریم) اولدغي
 اولنا ملاحظه ايمه معلوم اولور . اسزامت محمدده و حکم و نيزه مائل اولدغينه مائل اولده
 حکم اللہ خوف ايتنورہ فصل حيايه و حيايه ايتنر و عيب اولدغينه مائل اولده
 نه بايم قانونه عيب بونم ايجاب ايجور جواب آندی . بونك اوزرہ ايتنر اصلح
 ايتنورہ بايتنر قانونه عيب نيزه الرحمه حيايه عيب نفوس اولدور . نيزا بزر بدولر مذکور
 و نيزه مخالفه . اوکلغو ايتنر بوزك بوزك اولدور . نيزا بزر بدولر مذکور
 و نيزا ملاحظه اولدور . ايتنر بوزك بوزك بوزك اولدور . نيزا بزر بدولر مذکور
 بايتنر شويينه ايره مائل حيايه بولمس بونر . نيزم عيبه و نيزا بوزك بوزك اولدور
 عيب محافظه ايمه . بونك حکم تعيد اولدور بوزك احكامك تعيدنه مائل اولدوب و بوزك
 قانونه مذکورہ ايتنر بيمه حيايه .

۵
(۶۱)

او هلكه غلامه و ناموسى محافظيس بزم ايجون محال اولور جومى وىردى . ايتنه بويك قولى
برقائون بوييه موجود اولور في جزيره العربيه بالخرمى (عجاز ولايتى) بوييه مينا
قولور قولاي انقلاب ايرمى . الله الله باطل اولورن اولور سواجا . وسان بوييه
بزم حور اولورن بوييه . ههنا اير شوملك حاكمى قلنده زره قده ايمان اولور

و ههنا قنده حور ايرك بوييه قلم وىردلم .
وتوانجه علاله ابلنده كدى ارم كم باره | حريمه مخزينه | اولورن قوه ايشيه -
وتصفيه نيك نمان موجودى و كل حتمه قلنده بوييه اولورى برورميه قده . بر حيمه بوييك

باغت انشاهى اولور ايرى . حيفه كه هيج بريند بونه . .
بر مملكت ايجو معاضك ههونم و هوب وجودنه قلنده سوز سويكده اصل اولورم اولوب يالنده
عزانه قلنده اولور خصوصاته اولورن سوز سويك لانم كلار ايرى (معارضه مملكت اهايسه

جمعيته بريمه نفعى اوليايه ايسار مفلوهر كيمه " ديك كفايه ايرى ، نيا بر مملكت
معارف بولور ايرى علم تير توتنه اصطلاحى اولورن اولور قائل اولورم حيفه (زراعت) و صفت) و ركاه
ايجاد وصول استفاد و كافه جلال اولور قائل اولورم حيفه (زراعت) و صفت) و ركاه

بولور وجود كل مملكت سرمايه نمده با نير تياره نمونه و وادى عدده معدوم قالور
بو هلكه اهان نموده كمال قف و ضرورنه روحيا - اولورنه زلت و سفالت ايجده ياش -
ويا خور سرمايه نموده بويه تونه اجانبه الله كيمه رك اهان آنرك خضرن بولور

اصتياح هلكه قالور كه بونرك اهان كيمه حقيقه كوزلر و دولتميه ، موهبه شه اولور
" عجاز معارف "

مع الحاضه مشهور اولور اهل اندك (ارمه عجاز) شيدكي هلكه معارف نامنه
هيج بر موهسات بولور مافه اهان عمامه روحيا - اولورنه صدقات و اعاناته

ايله تايمه معيسته اير بولور بولور ايجده بيمه ارباب ضايح و تجارته بولورن موهسات
و تجارتمى ضايح و تجارته حيسه موهسات . موجود اولور تجارته ناقصه و ضايح موهسات
ههنا و جاده و بيمه نموده موهسات اولوب سرمايه نموده آنره انتقال ايمه اولورن

وهلومجه بيشل تايمه مستنده زوى روحيا اعناره اولورن موهسات اهللكه موهسات
اجانب نموده انتقال ايجده اولورن كمال تحس و تا صغ كور بولور .

۲۷

کرمه مکه مدینه ده بر ششم مکتبی تأسیس و کتابخانه بویله و بعضی مدارس تأسیس اماکنه
 و اینده کورنیده بولنده ایرش برنجس هر دو نوزبانده محرم اولغه برابر شاکردنی همام
 همان بعضه مایه درک اولادیه مختار اولوب ایچدن اولاد عربیه برنجاش شاکرد
 بولنده بولند وجود انانده نادر کوریلده بندیکه . ایچنسه دخی طامد عصار
 و ابراره قلب اولوب برماکل اولره و طلوب ایه طلوب خراب اولنده . واقعا حرم
 بعضه مدینه کرمه عمارت حفظه ندیبری کورنیده ایرش بولنده تکدی ایه طلوبک
 تحصیل آلت و تلب علم اعقارب و عملیه تعلم و تدبیره عبادت بولنده اولوب بولنده
 طلبیه مصلحت ایکنده اکثریه جاده اهالیکنده اولری و بوعوزو و نوع کلام بولنده علمک تم
 اعظمی اما بئ سفینه ایکنده بولنده عریضه اهل بدویم برقمی اهلین احصایه ایکنده در حالیکه
 علوم ریاضی (الکامه و ریاضت) و عصبیه (اسلامیه حفظ و تقوی) و اطمینان اولوب
 علوم مذکوره بنای اسلامیک ایستادولغی جای تدریس اولور ایرش علوم عقلمه و سیکه
 معارف مدینه دخی اکتساب نموده و زرق عمارت دیو سینه اید شوکت (اسلامیه تک) ایکنده
 بنای بولنده سفینه قابل انکار اولمایه مزار و نه . بولنده معارف مدینه هم کرده قالمه اولور
 اهالیکنده هر کنگی ایکنده دیو بولنده ایجاب ایدیم ذماترغی اختیار ایکنده حکومند اولور
 راجعه وقت . (۵) حکومند نیز اداره لرزه بولنده مملکت اهالیکنده اولورده در کور
 اهالیکنده مذکوره نیک حقوقه تخصیص و تمویل لرزه نایبه و محافظه نشانه و سفره ملکی اعلا و وقایع ایچیم
 هر نوع اسبابه لازمه آتصال هر فردک حصول حاجت و استطاعت و اندازه کوره ویرکوی
 منظورمه و اما اولورده هر فردک حصول حاجت و استطاعت و اندازه کوره ویرکوی
 مذکورده حمیه احصایه اید معاری اعطایه مکلفین رجا . و حتی اول ممالکده ساکنه ایجاب
 دخی توانیه مملکت اتباع اید شوکلفیه ایشا که جویدی آشکاره . استثنایه و معافه کورنیک
 احکام عریضه نیک اشتغال ایچکی فوضاتیه بقیه هیچ برجهت معده و صلاحیت کوریلور . ناه عید
 قزاقیه و نظامات موجوده نوقعا عمومکنده ده اقد و ادرات مقتضای عدالت . جزیکه معاضه
 و استثنایه لغیت اجتماعیه در شتمک مکلفین قسم ویکه تحصیل اولوب شاه عدالت قابل توفیق اولور
 (حجازک) عندالموتیه مقتضیه و حیا و ادریه سله اکثریه بقه ضرورتیه بی احترامی و رعایا
 اهالیکنده معافیت و استثنایه مکنده بولنده طوبایه حمیه عصبیه مکلفین ایجاب بالحد اهالی
 مملکت معالوفه ساعده ایچیه بولورک حیا و ادریه مکلفینک نیز دولنده
 تقصیر و تبه تأسیس لرزیده سفینه همه ایجاب .

Handwritten text in Arabic script, likely a list or index of items, possibly related to a collection or inventory. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style and some fading.

"..."

Handwritten text in Arabic script, possibly a title or a specific entry.

Handwritten text in Arabic script, possibly a title or a specific entry.

"..."

Handwritten text in Arabic script, continuing the list or index. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style and some fading.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a historical document or report. The text is written in a cursive style and covers most of the page. It appears to be a detailed account or a list of events, possibly related to military or administrative matters, given the context of the page number and the name in the footer. The text is dense and difficult to read due to the cursive script and some fading.

واما اولدو عوامی موجب تریب طبع بری و ساها ندی اولوب بوشکلار تریبل و عوامی
 استعالی موجب اولس . اوجیس . اقوام عیك بودله کدرینه بیاجنی اولیا به حکومت
 طوعا و سرعیا البوی مطاوعتیک استقال ایلس ، ادرنجیس ، اکت اعلامی تویانه تریب
 مخالف اولد (قانونه عیك) لایقیر حالده هیجوب مغایر عیبریف اولده احکامیک تریبکاید
 حکم شهم (توفیقده قانونیک بیکه ددرینه تجریه ایبرلس . بتنجیس اولده تنظیم راجعی برز
 کوسریده قانونیک اجلاس الشدیبر رفه ریم رفه دولته بربریکه قوانیه سزاییم نظام
 مکده تخنه انیس فصولده عبارتده . بونه بیقده بو مستدیک توهید نفوذ حکوم بولده که
 مانع عظیمس حقیقه الیک باقیم منافعده .

تاریک عمله و مالزم بحکم کلنج «

بوقوم دولتی امور سیاسیینه و مملکت حصد اارونه و ثروت مبدلک حصول بولنه
 بیافنده واستفادیه اولوب مفتد . و کار آشنا مقوییه ایله ارضیه اهلایه نظیفا قوانیه
 حید تاریک واستفاد فصولیک هر ایکیسیده تریبم لزوم کوسریده (مستد)
 مکیکده (تریبیریم مکت | اولاد عیك) تحت نظارت دولته اولر رفه حصول مقصد
 وجود کدیگی ارضیینه .

(۱۱)

تویسیده لازمه عوم دیانده که تاید نشکیده معدومندله رفی اقوام عربانیه ایظوریک
 اجلاس بعضه مخالفه سوزارنده بولدی احتمالاته وارد خاطر اولور ایس بولما قاشو
 بر صافه مشروطه اولدی هفتده قوه جیدی ایله قول ایبرلس مغایر عدلت اولر
 (۱۰) دلازه عالی حکومته نایس دانسه تجریه اولده قوه فعالیک تریبکاید بولنیق
 صویه اجلاس تریبم عدل اولر جینی اقتضا ایسه اما که عسکریه انیس رفی هکت درنج
 بربریکه کلکده اولد تحفیاتیه وجوده کدیگی امر جیه .

۱۲ بر مملکته کرسن حکومه اول مملکت و نوابعا تده جریانه ایسه معالج و معاملاتد مرکز
 اولدی جریه مافه حقوقه تجریه و عوم و معامد | تجاریه (و راجیه | و جراتیه) فصوله عادیه
 رفه مرجیه . بولرم | حقوقه دولتی) و حقوقه صنوف اهلایه محاطیه طایف محاکم
 و نظاییم تک حورته مکتبه تکلیک بولنک لازم بده معافی اولده قوه اجراتیه تک بتسجم
 نایس عوم شهم و سکندیک واسطه نایس اولوب بومودوریک باعث رفه ضعفه و جانیه
 اولر رفه حصول ثروت مبدیه موجب بولقد لک صوندم طلایه الوجوب .

راحمه اورده مؤخره موجب زیرالصحیح و حق و با همدی اولوب بدمشکلاته بیل و مطابقت
 استخوانی موجب اولی ، اوجینس ، اقوام عربک بودجه کنولرینه بیانجی اولیاه بکونه
 لرغا و سیرقا آلبوب مطاوعندیک استحصاه ایلیس ، ادرنجیس ، اکر اهلایم قوانیه شیخ
 مخالف اوله / قانونه عربک / لایحه مالنده جینوب مغایر غیرتیه اولاه امکانک تریقائید
 حکم شیخ ، توفیقیه قانونیه کنولرینه تجویب انیرلیس . بشخص بالاده بیلم و اعلیٰ لرزه
 کوسریله قانونک اجازت الشیریم ره ریم ریم طرف دولته و بریدیک قوانیه مدینه ایله تطایق
 مکه تخته المنه خصوصیه نه عبارتند . بوندیشقه بو مستندک توفیق نفوذ حکومیه بوندیک
 مانع عظیمهس حقیقه الک بایمک منافعهند .

« تبارک عمله و مالزمه بخته کلخیم »

بوندیم دولتک ابوریاسینه و مملکتک صده ادرهس و تروتن مدینه تک حصول بولنه
 بیافته و استخاره اولاه مقده و کما آشنا توتوبه ایله ارضه الهایم نطقاً قوانیه
 حله تبارک و استحصاه خصوصیه کمر هانجیبیه زیرم لزوم کوسریله | مدینه |
 ملکیه ره | شیریم بیک | اولاد عربک | تحت نظایرته دولته اولدره حصول واجبده

(۱۱)

وجود کلجهکی اوطیبیه .
 کوشیه لایحه صده بیانده کم تاسیه تشکیلاته معروفه تک رضی اقوام عربانیه اولدرک
 اجازت بیعه مخالفه سوزارنده بولدره اعمالده وارر خاطر اولدره ایسه بولم قایشو
 برضاغه مشروردره اولدره بیعه قوه جیبیه ایله قول انیرلیس مغایر معدله اولدره
 (۱۲) درازعالیه حکومته تاسیس و انشاء مجبیه اولاه قوه فعالر تک تدریجاً ولا ینقطع
 عورتیه اجازت تاسیریه حلال اولدره جیبیه ایضا ایسه اما که حکوم انیس رضی کون دولته
 ویریم کلجهکه اوله تخیفاتیه وجوده کلجهکی امر جیه .

(۱۳) بر مملکتده کرسن حکومت اوله مملکت و نوابعاظه جریانه ایله معالی و معاملاتک مرکز
 اولدریجی جزیه قافه حقوقه شیخه عمومی و معامده | تجاریه | و علفیه | اوجراتیه | قتلوه عادیه
 رضی مرجیه . . . بوزاریم | حقوقه دولته | و حقوقه صنوف الهایم محافظه قافی مکالم
 و نظایر تک عورته مکلفیه تکلیف و بولک لازم یخ معافی اولاه قوه اجازتیه تک بشخص
 تاسیس عمومی بیعه و سکنه تک واسطه تاسیس اولوب موجود بولر باعث ترکه قصه و بجاغه
 اولدره حصول تروتن مدینه موجب بولمقد حکومیه مطاوعه الوجوب .

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10)
 (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18) (19) (20)
 (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30)
 (31) (32) (33) (34) (35) (36) (37) (38) (39) (40)
 (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50)
 (51) (52) (53) (54) (55) (56) (57) (58) (59) (60)
 (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70)
 (71) (72) (73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80)
 (81) (82) (83) (84) (85) (86) (87) (88) (89) (90)
 (91) (92) (93) (94) (95) (96) (97) (98) (99) (100)

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10)
 (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18) (19) (20)
 (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30)
 (31) (32) (33) (34) (35) (36) (37) (38) (39) (40)
 (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50)
 (51) (52) (53) (54) (55) (56) (57) (58) (59) (60)
 (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70)
 (71) (72) (73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80)
 (81) (82) (83) (84) (85) (86) (87) (88) (89) (90)
 (91) (92) (93) (94) (95) (96) (97) (98) (99) (100)

ادرسیه (دموزینه | و طوفیه) حرم شریفه کی خدمات قدسیه مخیر اولموش و طوفیه کونک
 اکثرینه بونک وزیر شریف سفارین اولدرلر نه نفیسه قلعه اوزره (بر دست عالیله)
 اولر بیله، در اولضا علیه عموم اولدر عیب مخصوص اولر نه در سعادت و مبارک
 و دیارین بولانه صنایع مکتدی نظامونه توفیقاً تاسیسه ایضاً ایجاب اید...
 بوندره بشه (مکتوبه) و حیدر بیج و طاقه، در بولانه رشیه مکتدیله معالیمه اکلان
 در سزینک احتیاج محلیه توفیقاً نفیله و اصلاحه و هدرلو ترفیله استحقاق نوره اولام
 اعنا و رفته بار اهل بدنه نیک موصیه طبع و بخیل اولرجه حوریه احتیاجه فلانریج
 بدهفت اولایه بولار نه نیشملک شاکر دینک مرکز ولایته و ت حکومت محلیه
 اقلان و خدمات لازمه آنر مکتدی اولر...
 بومالده مایه مذکوره ده و کتاب رشیه ده شرازانام اخذ ایدکی اولاد مشایخک
 پدربیک یرنه (قید لر نه) شیخ اولامی اونا جملر نه (و قاضیه) میر، و قاضی، نصیر، و غیره
 و کذا (مفتی) و در سزا (و قضا ایلی) خطبا (و تهم) (دموزینه) (و طوفیه) و سقا (اولدره)
 پدربیک خلف ایلامی و اقلان و ت خدمات کتبه و قور اولر شریفه و انجولاس
 و کتابک اولر بیله ترفیله نظارت ایلک و کتاب ایدانه موجوده نیک فکوره مایه
 و کتابک عالیله، طبع و شاکر و شریفه ک صوف موجوده سی تغیل و مصارف سوسیه تقیه
 و نوییه ایدر حک صوفیه اصلاحه با فقه اوزره بر مصارف میریه بره مجلس معارفک
 تقیه و تشکیف زوم طبعیه، شوقر که بولوقه معارف تریجا و قاضی اولر نه قی متیوه
 و حیدر، و طاقه، و شیخ، الیوم، رفی کتبه حکومته تطبیقاً (مدرسه عالیله) (در اولضا علیه)
 تاسیسه و کتاب ایسی و تریجه و قضا نه نفی معارف ایدر حاکمیه (و قاضیه) ایجه امور
 رینه تعلیم مکتبه قضا نه شیخه ایدرک بر نظام و نظام تحت المرحله و طاقه بر نه ایجاب
 اید... شولیده آبروم لازمه قید و تاسیسه که دولک رشیه اولدر قور اولر
 حصول مزاج عمومی ایستیم بری نوجه ایسه اولطفه بالاجه در اولامه مایه و طاقه
 مکتبه ده ساه (ترکی) تحصیلک ایسی تحصیل اتخاری امور لازمه ده...
 51) اداره امور مملکت ایدر هم و نازک و نازک نقطه سی طرح تکالیفه رشیه و ادرات
 و امور حیایه سته سید... بر ابر مملکت اوزره طرح اولانه تکالیفه و املکتده افزان
 رسوم و ادرات نونه مملکته متناسب اولجوه سیایه متوجه رشیه دار ایدر حک حوریه
 اولرین تقریر هم ادر حیایه بر قور مکتبه استخراش و مصارف کتبه احتیاجه مکتبه مکتبه
 تصعب و کده سیایه نوزک عمومی اهله تغیل و تحبیه و کتبه غیایه و عیایه سوه
 و تسیب ایدر مکتبه بولایک کله اعنا و رفته ایجاب عالی و مصلحت...

1.
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.

... ..

... ..

180

(۸۵)

لاره مدینه و عادیه ناک استحصالی جنبه کماخی قبایله ساینجه اولوبه عقیده قوه
 اچرتیه لری بولنامه | صدر | وقت قیام | وقت قیام | و تصرف ناک | و بعد رجب | مستویندیه قانون
 تحته آلهی و بوندوه صده فدیله و صفاقی کویغندک بلا نورد شیه وقت ندر
 عطا یاه شیه ایله تقطیعده یح اجا اولوزس مملک محوسه سازه دره زیاره هصول
 شیه و انقباطی باعث اولور اعتقادنده یدر . بوقار و و بزو عهد ایلمکم فصوله
 برانه کماخی مقامات عالیله و استحصالی مازونیه موفقه اولوز ایزر عنایه باری
 نوجه عفته شریای ایله فعلیاتی قریب قریبه برینانج موقع فعه کوره جکر امیر ایم
 و ندر کویغنده احوال خرابیک نازیله و جندک سوقیه بارانقده بشه برسه دکله اسانه
 یه مسوئیتیه باغلا نورد ایمنج بده .